

BALOGH MARGIT – FEJÉRDY ANDRÁS

AZ ORLEMANSKI-AKCIÓ, AVAGY EGY AMERIKAI PAP KÜLÖNÖS ÚTJA A SZOVJETUNIÓBA*

1944. április 29-én a moszkvai *Pravda* olvasói alig hittek a szemüknek: a címlapról a haditudósítások drámai pillanatai helyett egy derűs csoportkép köszönt vissza, a képaláírás szerint Sztálin marsall és Molotov külügyminiszter „egy springfieldi katolikus pappal, Stanislaw Orlemanskival” beszélgetnek. Papról fotó a *Pravdában* legutóbb 1943 szeptemberében jelent meg, amikor az ortodox zsinat választását követően közölték Szergej moszkvai és oroszországi pátriárka fényképét. A sajtóhírt pár nap múlva az amerikai pap moszkvai rádiónak adott nyilatkozatának publikálása követte, amelyben nagy elégedettséggel állapította meg, hogy Sztálin a katolikus egyház barátja...

A második világháborús diplomácia egyik legbizarrabb és abban az időben igen csak vitatott fejezete 1944. április 26. és május 6. között tetőzött: Stanislaw Orlemanski moszkvai útja során kétszer két órát tárgyalt Sztálinnal, és Amerikába egy, a szovjet kormányfő által aláírt, XII. Piusznak szánt dokumentummal tért vissza. A külföldi sajtótudósítók csak találgattak: mi történt, ki ez a köpcös, szemüveges amerikai pap, aki csak besétált a New York-i szovjet nagykövetségre és vízumot kért a Szovjetunióba, hogy találkozhatson Sztálinnal, megvitatható a vallás helyzetét, meg a világ egyéb dolgait. Annál nagyobb meglepetés, hogy nem hajították ki, ellenkezőleg, minden kívánsága teljesült... És neki köszönhetően a világ nyugati fele értesült Sztálin új egyházpolitikai koncepciójáról.

AZ UTAZÁS POLITIKAI HÁTTERE

Nem tudjuk, hogy pontosan melyik nap merült fel Orlemanski utazásának lehetősége. Ám hogy egyáltalán felmerült, annak magyarázata a szovjet bel- és egyházpolitikai változásokban rejlik. Sztálin meg akarta nyerni a háborút és uralni kívánta a Kelet-Közép-Európát, ehhez kezelnie kellett azt a helyzetet is, hogy a Vörös Hadsereg katonái virágzó vallási életet tapasztaltak a németek által korábban megszállt és most felszabadított területeken. Felismerte, hogy a háború sikeres megvívásához és az újjáépítéshez nélkülözhetetlenné vált az egyház – a hon védelmében egyébként addig sem hiányzó – támogatása, de a küszöbönálló teheráni konferenciának is bizonyítani kellett: a Szovjetunióban vallásszabadság van. És ez nem ígérkezett egyszerű feladatnak, hiszen az elmúlt években szinte kizárólag az egyházak és egyháziak elleni gátlástalan terror hírei jutottak

---

* A tanulmány az FK NKFIH 135762 számú, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alap által támogatott projekt keretében készült.

el a világba. A II. világháború kezdetére az orosz ortodox egyháznak csak az árnyéka maradt múltjából.

A háború körülményei között a Kreml gyorsan taktikát váltott, és megsemmisítés helyett – legalábbis átmenetileg – felhasználható eszközként tekintett az egyházra. A változás első jelei már 1942–1943-ban, a sztálingrádi, illetve a kurszki szovjet győzelmet követően mutatkoztak, bár ekkor még csak az orosz földön élő külföldiek felé. Például Sztálin nemcsak azt engedélyezte, hogy Władysław Anders lengyel tábornok szovjetunióbéli hadosztályában 32 katolikus katonai lelkész szolgálhasson, hanem beleegyezett József Felix Gawlina lengyel tábori püspök látogatásába is, majd a Kosciuszko-hadosztály 1943. július 15-ei felállításakor abba, hogy 12 ezer lengyel katona egy szabadtéri szentmise keretében tegyen ünnepélyesen esküt (a papot, aki előtt az esküt letették, kifejezetten emiatt engedték szabadon a börtönből).¹ A jelek ellenére a rezsim eltökélt szándéka maradt a vallásos hit teljes felszámolása, ugyanakkor Sztálinban a katonai helyzet javulása közepette, a Vörös Hadsereg kelet- és közép-európai előrenyomulásának küszöbén végképp kiérlelődött az a taktikai döntés, hogy megsemmisítés helyett inkább kiaknázza az ortodox egyházban rejlő politikai lehetőségeket. A mozgósításon túl immár biztonságpolitikai és külpolitikai szempontok játszottak szerepet: Sztálin elsősorban arra akarta használni az egyházat, hogy segítségével helyreállítsa a szovjet hatalmat a német megszállás alól felszabadított, nem orosz nemzetiségűek (lengyel, fehérorosz, ukrán) lakta területeken. Járulékos haszon, hogy ezzel magára öltheti a vallási tolerancia mezét, amivel egyszerre előmozdíthatja a határ menti területek ruszifikációját és a nyugati szövetségesek meggyőzését arról, hogy a Szovjetunióban nem nyomják el és nem üldözik a vallást.

1943. szeptember 4-én történelmi eseményre került sor: Sztálin a Kremlben találkozott az addig száműzött, de legalábbis mellőzött ortodox főpapokkal, majd négy nap múlva – Tyihon 1925-ben bekövetkezett halála miatt régóta esedékes – pátriárkaválasztó zsinatra került sor. 1943. szeptember 14-én kiadták az Orosz Ortodox Egyházügyi Tanács létrehozásáról szóló rendeletet. Az új hivatal – Sztálin szavaival élve – „nem államügyész” és „nem turkál az egyház zsebében”.² Hatásköre papíron igen széles volt: többek között jogában állt „...fegyelmi, adminisztratív és büntetőjogi eljárást indítani olyan személyek ellen, akik a vallásgyakorlatra vonatkozó törvényeket megsértették”.³

1 Вадим НИКОЛАЕВИЧ ЯКУНИН: Ватикан, СССР и миссия Станислава Орлеманьского. In *Завершение коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны: проблемы исследования и сохранения исторической памяти*. [Fonetikusan: Vadim Nyikolajevics Jakunyin: Vatikan, SzSzsZr i misszija Sztaniszlava Orlemanskogo. In *Zaversenyie korenogo pereloma v hode Velikoj Otecsesztvennoj vojny: problemy issledovaniija i sohraneniija istoričeskoj pamjati*.] Сб. статей / науч. ред. Р. Р. ХИСАМУТДИНОВА. Оренбург, 2018. 286.; Antoine WENGER: *Rome et Moscou 1900–1950*. Paris, 1987. 553.

2 М. В. ШКАРОВСКИЙ: *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах*. [Fonetikusan: M. V. Skarovszkij: Russzkaja Pravoszlavnaja Cerkov pri Sztaline i Hruscsove (goszudarsztvenno-cerkovnűje odnosenyije v SzSzsZr v 1939–1964 godah.) Москва, 2005. 205. Interneten: Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) – Шкаровский М. В. – читать, скачать (azbyka.ru) (letöltés 2022. július 1.); Татьяна В. ВОЛОКИТИНА – Галина П. МУРАШКО – Альбина Ф. НОСКОВА: *Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40-50-х годов XX века*. [Fonetikusan: Tatjana V. Volokityina – Galina P. Murasko – Albina F. Noszkova: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Vlaszty i cerkov v period obszesztvennűh transzformacij 40–50-h godov XX veka.] Москва, 2008. 70.

3 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) XIX–A–21–d–0021/1958.; KÖVEL Szilvia: *Oszd meg és uralkodj! A pártállam és az egyházak*. Budapest, 2005. 147–148.; ШКАРОВСКИЙ: *Русская Православная Церковь* (Skarovszkij: Russzkaja Pravoszlavnaja Cerkov), 205.

1943. november 28-án a kormány kiadta *A templomok megnyitásának rendjéről* szóló, korábban elképzelhetetlen rendeletet. Viszont sokkal egyszerűbb volt bezárni a templomokat, mint megnyitni: az 1944 márciusáig benyújtott 1215 újranyitási kérelemből csak 29-et bíráltak el kedvezően, ami kevesebb, mint 2,4 százalék.⁴

Az Orlemanski-akció is ezzel a taktikai fordulattal összefüggésben nyer értelmet. Moszkvai utazását ezekben az izgalmas őszi hetekben vethették fel. A szakirodalomban van olyan – szerintünk merész és nem alátámasztható – feltételezés, miszerint már az ortodox zsinat alatt vagy közvetlenül utána döntöttek az amerikai pap utazásáról. Ha netán így is volt, még bizonyosan nem a szovjet egyházpolitikai változásokkal összefüggésben, mert az utazásnak, amint azt látni fogjuk, eleinte kizárólag politikai színezete volt. Arra, hogy a három szövetséges hatalom külügyminisztereinek 1943. október 18. és november 1. közötti moszkvai találkozásán mondták volna ki az elvi döntést, csupán egyetlen szerző utal, amikor idézi Fred Reinhard, az Egyesült Államok moszkvai alkonzuljának szavait, aki egy Moszkvából hazafelé tartó repülőúton annak a véleményének adott hangot, hogy a felekezetek helyzete javulni látszik a Szovjetunióban, „mert újabb papot küldenek Moszkvába, ... valami Orlemanski nevűt.”⁵ Az viszont bizonyos, hogy amikor Teheránban 1943 november végén először találkozott Sztálin marsall, Winston Churchill brit miniszterelnök és Franklin Delano Roosevelt amerikai elnök, a lengyel határok megvitatásakor Sztálin világossá tette, hogy a már tavasszal bejelentett területi igénye változatlanul érvényes: a háború befejeztével a nagyrészt fehérorosz és ukrán lakosságú, a Molotov–Ribbentrop-paktum révén 1939. szeptember 17-én elfoglalt kelet-lengyelországi területeket meg akarja tartani, ami a háború előtti Lengyelország keleti részének Szovjetunióhoz történő csatolását jelentette.

Churchill számára Sztálin területi követelése nem voltak ésszerűtlenek, Roosevelt azonban a közelgő 1944-es elnökválasztás miatt nem kötelezhette el magát, mivel nem kockáztathatta az Amerikában élő mintegy hétmillió lengyel és a katolikus egyház szavazatát. Lényegében azonban mindketten beleegyeztek, hogy Lengyelországot a keleti területi veszteségért nyugaton, a Németországtól elvett területekkel kárpótolják. Sztálin megértő volt, de megjegyezte, hogy némi propagandamunkát kellene végezni a közvélemény formálása érdekében.⁶ Valószínűtlen, hogy egy ilyen diplomáciai csúcstalálkozón az ismeretlenség homályából éppen hogy előbukkanó pap személyével foglalkoztak volna, az viszont igen, hogy ez a gondolat elindította Orlemanski atya moszkvai küldetésének megvalósulását. Sztálinnak módjában állt volna hivatalos útra terelni közeledését a Szentszék felé, de nyilván okkal nem kívánt elköteleződni és nem kérte magához az 1936 óta Moszkvában szolgáló katolikus papot, Leopold Braun amerikai származású asszumpcionista szerzetest.

A diplomáciában járatlan, de még az egyházban sem a vezető elithez tartozó springfieldi plébános furcsa utazását egy szovjetbarát lengyel kormány tervének a kiérlelődése is serkentette, miután a Londonban székelő lengyel emigráns kormány egyre kellemetlenebb szövetségessé vált, kivált Moszkva számára. A felek akkor kezdtek

4 Волокитина – Мурашко – Носкова: *Москва и Восточная Европа*, 80.

5 Krystyna Piórkowska: *Nie tylko wizyta u Stalina. Ksiądz Stanisław Orlemanski i jego bracia*. Dzieje Najnowsze 48 (2016) 2. sz. 59. A szerző a National Catholic Welfare Conference washingtoni Katolikus Egyetem gyűjteményében őrzött levéltári anyagára hivatkozik. Azon belül: „Fr. Orlemanski” dosszié, 1944. május 23-án kelt levél (Memorandum), a következő megjegyzéssel: Bizalmas.

6 *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers. The Conferences at Cairo and Tehran, 1943*. Eds. William M. Franklin – William Gerber. Washington, 1961, 594. (378. dokumentum.)

távolodni, amikor a háború fordulópontját jelentő sztálingrádi győzelem fényében a szovjetek bejelentették területi elképzeléseiket. A Władysław Sikorski tábornok vezette lengyel kormány azonban határozottan elutasította az 1939 szeptembere előtti határok megváltoztatását. A helyzetet bonyolította, hogy 1943. április 13-án a németek a világ nyilvánosságának bejelentették: a Harmadik Birodalom által megszállt területen, Katyn erdeiben tömegsírokat találtak lengyel katonák holttesteivel. Ma már közismert az igazság, tudjuk, hogy a szovjet Belügyi Népbiztosság egységei gyilkolták meg a hadifogolytáborokban raboskodott, összesen több mint húszezer lengyel tisztet, de 1943-ban ez még nem volt egyértelmű. A németek azt állították, hogy az oroszok követték el a mészárlást, miután 1939-ben elfoglalták Kelet-Lengyelországot. Sztálin azonnal tagadta a vádat, ehelyett azt állította, hogy a németek ölték meg a lengyeleket. Rooseveltt és Churchill Sztálin álláspontját támogatta, azzal érvelve, hogy a németek megpróbáltak vizsályt szítani a szövetségesek között, valamint el akarták terelni a világ figyelmét a varsói gettóban a zsidók ellen akkoriban folyó saját mészárlásukról. Az emigráns lengyel kormány azonban azt kérte, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt vizsgálja ki a vádat. Emiatt Sztálin 1943. április 27-én megszakította a kapcsolatot a londoni lengyelekkel, és ettől kezdve a moszkvai propagandaorgánumok folyamatosan kritizálták, sőt „reakciónak” és „fasisztának” minősítették a londoni lengyel kormányt. A balszerencsés történéseknek ezzel még nem volt vége. 1943. július 4-én a Sikorskit szállító brit katonai repülőgép Gibraltár közelében lezuhant. Pillanatok alatt különböző összeesküvés-elméletek születtek, amelyek csak abban tértek el, hogy német, szovjet, brit, amerikai, avagy netán lengyel érdeket magyaráztak bele a repülőgép-szerencsétlenségbe. Szinte ésszerű, hogy a szovjet diplomácia a londoni lengyelektől való elhidegüléssel párhuzamosan egy alternatív lengyel kormány felépítésében kezdett gondolkodni. 1944 januárjában Sztálin azt javasolta az amerikaiaknak,⁷ hogy egy ilyen kormányban a londoni lengyelek és a Szovjetunióban élő lengyelek képviselői mellett az amerikai lengyel közösség három tagja, köztük Orlemanski atya is részt vehessen. Az ő bizarrnak mondott küldetése ezzel a pillanattal nyert értelmet.

MIÉRT ÉPP ORLEMANSKI?

Stanislaw Sebastian Orlemanskit a véletlen kínálta erre a szokatlan szerepre. 1889-ben született a pennsylvaniai Erie-ben, szülei ötödik gyermekeként, akik a Nagy-Lengyelországból emigráltak.⁸ 1910-ben fejezte be tanulmányait az Orchard Lake-i szemináriumban, 1915-ben szentelték pappá, ordináriusa a massachusettsi Springfield egyházmegyébe helyezte. Két évet a Springfield melletti Indian Orchard lengyel plébániáján dolgozott, majd 1917. július 17-én a Springfieldben újonnan létrehozott Rózsa-fűzér Királynéja plébánia lelkipásztorának hívták meg, ezt a posztot töltötte be, amikor 1944-ben a híres-hírhedt moszkvai útra sor került. Ezalatt a bő negyedszázad alatt a róla kialakult kép igazi elhivatott plébánosé, egy olyan emberé, aki gondot fordít a rászorultakra, közösséget kovácsol a gyülekezetből, s akár a bingójátékon is elnököl. Kisebb lázadást csak az váltott ki hívei körében, hogy a korábbi templomot üdülőházzá alakította

⁷ Peter C. KENT: *The Lonely Cold War of Pope Pius XII. The Roman Catholic Church and the division of Europe, 1943–1950.* Montreal, 2002, 79.

⁸ Az életrajzi adatok többnyire Piórkowska tanulmányából valók.

és belevágott egy új és nagyobb templom építésébe: mire 1940-ben végül felszentelték, ő maga is rengeteg fizikai munkát végzett, vakolt, fűrészelt és téglát rakott.⁹ Már az 1920-as évek derekától rendszeresen publikált a lengyel emigráns sajtóban, kritizálta az amerikai római katolikus egyház struktúráját, s hogy abban alulreprezentáltak az USA-ban élő lengyel katolikus emigránsok és lengyel papok. Hasonló okokból nem kedvelte a londoni lengyeleket, akik Lengyelország hagyományos vezető rétegét képviselve bele kívántak szólni az amerikai lengyelek egyházi életébe. Orlemanski támogatta Roosevelttel szovjetbarát politikáját, ugyanakkor szíve az Egyesült Államokért dobogott, és vallotta, hogy az eltérő nyelv és kultúra nem akadályoz meg senkit abban, hogy amerikai legyen, s ezzel évtizedekkel megelőzte az USA multikulturális és többnyelvű nemzetének a 21. század elején kikristályosodott koncepcióját.

Az 1930-as évekre már az amerikai lengyel közösség országosan ismert és megbecsült tagja. Együttműködő, ha nem is lelkes támogatójának tartották az Amerikai Lengyel Tanácsnak, egy háborús segélyszervezetnek, amely a lengyel menekültek, különösen az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktum következtében a Szovjetunióba szállított, közel kétmillió lengyel sorsának enyhítésével foglalkozott.

1942 nyarán, a springfieldi városi auditóriumban tartott tömeggyűlésen adta első jelét a londoni lengyel emigráns kormány heves ellenzésének és párhuzamosan ezzel a „baráti Lengyelország” homályos szovjet terv pártolásának.¹⁰ A száműzetésben működő lengyel kormány iránt érzett megvetése azért alakult ki benne, mert 1) szerinte megpróbálták megmondani az amerikai lengyeleknek, hogy hogyan szavazzanak, sőt hogy miért imádkozzanak; 2) mert lengyeleket szólítottak meg, nem pedig lengyel gyökerű, de amerikanizálódott állampolgárokat, s ezzel visszafordítják az asszimiláció eredményeit; 3) és mert kifogásolták, ezáltal gyengítették Roosevelttel elnöknek a Szovjetunióval baráti kapcsolatokat építő erőfeszítéseit.¹¹ Orlemanski hangja tehát – legalábbis 1943 derekáig semmiképp – nem mondható baloldalinak, inkább az amerikai elszigetelődéspárti szemléletet képviselte, amivel zavarba hozta a széthúzásra hajlamos amerikai lengyel papságot. Az 1943-as év már vázolt történései azonban – a diplomáciai kapcsolatok megszakadása a lengyelek és a szovjetek között, Sikorski miniszterelnök tragikus halála, a szövetségesek teheráni konferenciája, amelyen Sztálin amerikai és brit beleegyezést kért és kapott Kelet-Lengyelország annexiójához – Orlemanskit átállították az amerikai lengyelek kisebbségben lévő szovjetbarát szárnyához.

1943 nyarán – miután híret vette, hogy a Szovjetunióban a Vörös Hadsereg oldalán harcoló egységként felállították a lengyel hadsereg Kosciuszko-hadosztályát – elhatározta, hogy a saját hívei, illetve a diaszpórában élő lengyelek összefogására létrehoz egy „Kosciuszko Ligát”, hogy erkölcsi és némi szerény anyagi támogatást nyújtson a messzi távolban harcoló lengyel katonáknak. Orlemanski olyan programot követett, amelynek célja a Vörös Hadsereg támogatásának növelése volt, és egy második front megnyitása Európában. Ezt követően Orlemanski üstökösként robbant bele a lengyel baloldali körökbe, újabb és újabb cikkek jelentek meg róla mint egy munkás- és szovjetbarát gondolkodású papról.¹² Az ő népszerűségét és nevét is felhasználva megszervezték az amerikai

9 Robert SZYMCZAK: *Invitation to the Kremlin: the Adventures of Father Stanislaw Orlemanski, April–May 1944*. East European Quarterly, 25 (1992) 4. sz. 400.

10 SZYMCZAK: *Invitation to the Kremlin*, 400–401.

11 Bernard Francis DONAHOE: *The Dictator and the Priest. Stalin's Meeting with Father Stanislas Orlemanski*. Prologue 22 (1990) 2. sz. 173.

12 DONAHOE: *The Dictator and the Priest*, 170–171.

lengyelek detroiti találkozóját: 1943. november 6-án, 250 küldött jelenlétében, a lengyel ellenállók támogatása céljából immár országos szervezatként hivatalosan is megalakult a Kosciuszko Liga. Egy jelenlévő hírszerző szerint a két legjelentősebb beszédet Stanislaw Orlemanski katolikus pap és Oskar Lange, a Chicagói Egyetem közgazdásza tartotta. Mivel egyikőjük sem Detroitban lakott, nem vállaltak tisztséget, bár Orlemanskit tiszteletbeli elnökké választották. Orlemanski különösen élesen bírálta a száműzetésben lévő lengyel kormányt. Azt állította ugyanis, hogy ez a kormány abban a pillanatban elveszítette a jogot, hogy a lengyel nép nevében beszéljen, amikor elhagyta Lengyelország földjét és máshol keresett biztonságot. A kormány kelet-lengyelországi területekre vonatkozó álláspontját „képtelenségnek” minősítette, és kijelentette, hogy csak a lengyel földbirtokos arisztokrácia érdekelt abban, hogy megtartsa ezt a területet, mivel ott nagy birtokokkal rendelkezik.¹³ Bő hónap elteltével, 1943. december 19-én Orlemanski és Lange az Amerikai–Szovjet Barátság Nemzeti Tanácsának New York-i találkozóján ismét a figyelem középpontjába került, de újfent Orlemanski keltett szenzációt, ezúttal azzal, hogy bírálta az amerikai katolikus püspöki konferencia Szovjetunióval szembeni ellenséges magatartását.¹⁴ Más fórumokon a keleten elveszített lengyel tartományok kárpótlásául felmerült német területek elfogadását és támogatását sürgette Rooseveltnél.¹⁵

Arra a kérdésre tehát, hogy „miért épp Orlemanski”, általánosságban a kereslet és kínálat szerencsés találkozását válaszolhatjuk. A derék tisztelendő felfogása erőltetés nélkül beleillett a szovjet vezetés lengyel kérdésben követett külpolitikájába. Kétségtelen, hogy Orlemanskit a Kreml értékes és politikailag használható embernek tekintette. Berezskov – aki ekkoriban Sztálin tolmácsa volt – állítása szerint Orlemanski és Lange moszkvai utazásának ötlete, és hogy velük megvitassa Lengyelország jövőjét, magától Sztálintól eredt.¹⁶

Am ettől még továbbra is kérdés, hogy ténylegesen ki és mikor kapcsolta össze Orlemanski személyét a szovjet koncepcióval? Albina Noszkova orosz történész szerint Oskar Lange, a Chicagói Egyetem marxista közgazdász adjunktusa volt az, aki egy Moszkvába és a létrehozandó Lengyel Nemzeti Bizottságban való részvételre invitáló bizalmas levélre válaszul – amelyet 1944. január 7-én kapott, s amelyre másnap már reagált is – Orlemanski nevét is megadta, mint azon amerikai állampolgárok egyikét, akiknek a lengyel kommunistákkal együtt be kellene lépniük a szovjetek által szorgalmazott kvázi-kormányba.¹⁷ Orlemanski a Kosciuszko Liga tiszteletbeli (alapító) elnökeként alkalmasnak tűnt arra, hogy tagja legyen a londoni lengyel emigráns kormány alternatívájaként megteremtendő – a szovjetek számára is elfogadható – új lengyel kormánynak, és

13 DONAHOE: *The Dictator and the Priest*, 171.

14 *New York Times*, 1943. december 20. 9. Idézi: DONAHOE: *The Dictator and the Priest*, 171.

15 Российский государственный архив социально-политической истории (Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkoj Isztorii, Orosz Állami Társadalom- és Politikátörténeti Levéltár) (= RGASZPI) fond 17. op. 128. gyelo 711. l. 41.; Архив Внешней Политики Российской Федерации [Arhiv Vnyesnyej Polityiki Roszsijszkoj Federacii, Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltár] (= AVP RF) fond 06, op. 6., papka 41., gyelo 545. l. 12.

16 Valentin M. BEREJKOV: *J'étais interprète de Staline – Histoire diplomatique (1939–1945)*. Paris, 1985. 273. A magyar nyelvű kiadás csak általánosságban fogalmaz: Valentin M. BEREZSKOV: *Teherántól Potsdamig*. Budapest, 1982. 91.

17 Albina NOSKOVA: *Na drodze do stworzenia PKWN – rola Moskwy*. Pamięć i Sprawiedliwość, 4 (8) (2005) 2. sz. 40. [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Pamiec_i_Sprawiedliwosc/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_\(8\)/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_\(8\)-s31-49/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_\(8\)-s31-49.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Pamiec_i_Sprawiedliwosc/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_(8)/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_(8)-s31-49/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_(8)-s31-49.pdf) (letöltés: 2022. május 13.)

papi személyként legitimálja azt a katolikus többségű lengyel társadalom, valamint az amerikai lengyel emigráció előtt.

A Kremlnek láthatóan megtetszett az együttműködés gondolata Stanislaw Orlemanskival és Oscar Langeval. Az amerikai diplomáciai dokumentumokból ugyanis tudható, hogy január 18-án – immár nem először – Averell Harriman moszkvai amerikai nagykövet és Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter kényes lengyel problémáról folytatott beszélgetést. Molotov újfent kizárta az együttműködést a jelenlegi londoni lengyel emigráns kormánnyal, és egy teljesen új ideiglenes lengyel kormányra vonatkozó javaslattal állt elő, amelynek tagjai a londoni emigráns kormányból, valamint az Amerikai Egyesült Államokban és a Szovjetunióban élő prominens lengyelek közül kerülnének ki. Utóbbiak közül senkit nem említett, viszont három amerikai lengyel – Orlemanski, Lange és Krzycki – nevét igen.¹⁸ Harriman roppant meghökkent azon az abszurd ötleten, hogy három amerikai állampolgár egy idegen kormányban miniszteri tárcát kapjon. Azonnal figyelmeztette Rooseveltet, hogy hagyja figyelmen kívül a javaslatokat, mivel azok méltatlanok a kommentálásra.

A szovjetek terveit azonban már nem lehetett visszaforgatni. 1944. február 28-án Clark Kerr brit nagykövethez eljutott Sztálin azon javaslata, hogy a három amerikai lengyel mondjon le amerikai állampolgárságáról, hiszen Orlemanski, Krzycki és Lange „jó emberek”, „nem kommunisták”, és így elhárulna az akadály az új lengyel kormányban való részvételük elől. A lengyel diplomaták egyre növekvő aggodalommal jelentették Londonba a szovjet propaganda erősödését, és Orlemanski Kosciuszko Ligájának „intenzív rádiópropagandáját”, amivel „komoly zavart és kárt okoz az amerikai lengyelek körében”.¹⁹

AZ UTAZÁS ELŐKÉSZÍTÉSE

A nyilvánosság felé mindvégig magánjellegű utazásként kommunikálták Orlemanski útját, ám arra a valóságban – mint látni fogjuk – titkos USA kormányzati támogatással került sor, sőt a National Catholic Welfare Conference (NCWC) dokumentumai szerint a tervbe az amerikai püspöki kart is előzetesen beavatták. A magánút látszatának megőrzését szolgálta, hogy az utazást és a Sztálinnal való személyes egyeztetés lehetőségét a lengyel ügyekről formálisan valóban Orlemanski kezdeményezte. Noszkova hivatkozott, levéltári forrásokkal alátámasztott elemzéséből ugyanis kiderül, hogy 1944. január 19-én Jevgenyij D. Kiszeljov New York-i szovjet főkonzul Sztálinnak, Molotovnak, Andrej Visinszkijnek és Vlagyimir Dekanozovnak egy „soron kívül” záradékkal ellátott, rejtjelezett szöveget küldött, amely egy Orlemanskitól „postai úton” kapott, január 17-ei keltezésű levelet tartalmazott. Ebben a pap támogatta a PKN (Polsky Komitet

18 *Foreign Relations of the United States: Diplomatic papers, 1944, The British Commonwealth and Europe, vol. 3.* Eds. E. Ralph PERKINS – S. Everett GLEASON – John G. REID – John P. GLENNON – N. O. SAPPINGTON, William SLANY – Velma HASTINGS CASSIDY – Warren H. REYNOLDS. Washington, 1965. 1231. Interneten *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1944, The British Commonwealth and Europe, Volume III – Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1944, The British Commonwealth and Europe, Volume III – Historical Documents – Office of the Historian* (letöltés: 2022. május 19.)

19 SZYMCZAK: *Invitation to the Kremlin*, 406.

Narodowy)²⁰ megalakításának gondolatát és három fontos kérdésben is egyetértően nyilatkozott: 1) Oroszország tartsa meg a hozzá tartozó területeket. 2) A lengyeleket a keleten elszenvedett területi veszteségeikért nyugaton kárpótolják. 3) Támogatta egy új lengyel kormány létrehozását Oroszországban. Mindehhez hozzáfűzte a kívánságát: „Szeretnék Oroszországba menni, kapcsolatot teremteni a Lengyel Hazafiakkal,²¹ beszélni Sztálinnal, visszatérni Amerikába és segíteni az új lengyel kormánynak, hogy elismerést szerezzen az amerikai lengyel közösség körében.”²² Kiszeljov szerint ez a levél Lange kezdeményezésére íródott, s ebben nemigen tévedhetett, hiszen az pontosan a szovjet kormányt izgató kérdéseket sorolta, miközben meglehetősen távol állt egy papi hivatást gyakorló amerikai állampolgár mindennapi problémáitól, bármily aktív közéleti tevékenységet is fejtessen ki.

Orlemanski személye ekkor már az amerikai hírszerzés érdeklődését is felkeltette. A Moszkvában amerikai kémfőnökként is szolgált DeWitt C. Poole, az Egyesült Államok második világháborús hírszerzési szolgálatának, az Office of Strategic Services (OSS) külföldi nemzetiségekért felelős részlegének munkatársa több alkalommal is beszélgetett Orlemanskival. Az ő jelentéseinek, illetve az azokat kutatóként elemző Bernard Francis Donahoe, a Keresztes Kongregáció tagja elemzésének köszönhetően tudjuk, hogy mit is gondolt és tett Orlemanski ezekben a hónapokban. Vakmerő, Sztálinnal találkozást kérő levelét is megértjük Poole egyik beszámolójából: eszerint Orlemanski eléggé elbizonytalanodott a saját tevékenységét illetően. „Kezdek elgondolkodni azon, hogy vajon a megfelelő embereket támogattam-e” – vallotta be Poole-nak. A lengyel baloldaliakról is megjegyezte: „Talán ők is rossz banda.” Ennek következtében csillapíthatatlan vágya támadt, hogy ellátogasson a Szovjetunióba, hogy a saját szemével lássa, mi is folyik ott. Jelentkezett is útlevelért a megfelelő hatóságnál, de nem meglepő módon egyáltalán nem kapott választ. Poole kifejtette neki, hogy bizonyosan nem juthat be a Szovjetunióba, hacsak a szovjetek nem akarják, hogy ott legyen, ami – legalábbis Poole, de a földön két lábon álló emberek számára – igen valószínűtlennek tűnt. Orlemanski egyrészt aggódott, mert tevékenysége miatt egy oldalra került Oskar Langeval, egy bevallottan szocialista felfogású személlyel. Másrészt viszont száz százalékban hitt az amerikanizmusban, és amerikaiként teljes mértékben támogatta elnökét. „Ha Rooseveltnak ma hadat üzenne Oroszországnak” – nyilatkozta – „megszakítanám minden szimpátiát az orosz ügy iránt, és amerikaiként Oroszország ellen fordulnék”.

Orlemanski igazat adott Poole-nak ezért felkereste a New York-i szovjet konzulátust és átadta kérését – ez lehetett az a levél, amelyre Kiszeljov főkonzul január 19-ei jelentése utalt. Az ügyeletes tisztviselő még Poole-nál is kételkedőbb volt, de Orlemanski

20 A Lengyel Nemzeti Bizottság (Polsky Komitet Narodowy, PKN) az 1944. július 22-én szovjet támogatással, de már Lengyelországban létrejött Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, PKWN) szervezeti előzménye.

21 Lengyel Hazafiak Szövetsége (lengyelül: *Związek Patriotów Polskich*, ZPP): egy politikai unió, amelyet 1943. március 1-jétől szerveztek a Szovjetunióban élő lengyel kommunisták, hogy előkészítsék hatalomra jutásuk feltételeit a háború utáni Lengyelországban. A szövetség intenzív kulturális és társadalmi tevékenységet, valamint propagandamunkát folytatott a Szovjetunióban élő lengyel lakosság körében, miután a Szovjetunió megszakította diplomáciai kapcsolatait a londoni száműzetésben élő lengyel kormánnyal a katyni mészárlás nyilvánosságra hozatala miatt.

22 AVP RF, F. 3, op. 66, d. 26, l. 38. Idézi: Noskova: Na drodze do stworzenia PKWN, 40. [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Pamiec_i_Sprawiedliwosc/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_\(8\)/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_\(8\)-s31-49/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_\(8\)-s31-49.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Pamiec_i_Sprawiedliwosc/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_(8)/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_(8)-s31-49/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2005-t4-n2_(8)-s31-49.pdf) (letöltés: 2022. május 13.)

alig tért vissza Springfieldbe, mire az elképedt orosz hivatalnok már telefonon hívta és közölte vele, hogy a pap nemcsak, hogy beutazhat a Szovjetunióba, de Sztálin miniszterelnök meghívott vendégeként teheti ezt! A magánember története ezen a ponton átváltott egy történelemformáló lehetőségbe. Hiszen a meghívás egyértelműen Lengyelország második világháború utáni sorsáról szóló nagyhatalmi egyeztetések kontextusába illeszkedik, melynek során a Szovjetunió egyrészt az ország keleti és nyugati határainak újrajzolását, másrészt pedig az ellenségesnek tekintett londoni emigráns kormány helyett egy Moszkva iránt lojális új lengyel kormány felállítását kívánta elérni.

Már „csak” amerikai kiutazási engedélyre (útlevélre) volt szükség. Az amerikai diplomácia vonakodását érzékelvén Sztálin szokatlanul erőteljesen beavatkozott a folyamatokba: 1944. február 21-én Andrej Gromiko szovjet nagykövet útján egyenest Rooseveltnél kérte Lange és Orlemanski moszkvai utazásának engedélyezését (Leo Krzycki ismeretlen okból kihullott a meghívandók közül). Ezen a napon ugyanis a nagykövet személyesen találkozott az amerikai elnökkel, s feltehetően ekkor adta elő szóban Sztálin kérését.²³ Az amerikai elnök kész volt teljesíteni a kérést és március 6-án utasította katonai tanácsadóját, Edwin M. Watson vezérőrnagyot, hogy keresse fel a nagykövetet, és érdeklődjön, vajon Lange professzor és Orlemanski atya igényelt-e már útlevelet; továbbá közölje, hogy az elnök szerint a kérelmeket gyorsan elintézik, de a két úrnak személyesen kell kérelmeznie.

A külügyminisztérium azonban aggodalmaskodott, mert tisztában volt azzal, hogy milyen heves reakciókat váltana ki a közvéleményből, ha Sztálin kérését nyíltan teljesítenék. Edward R. Stettinius külügyminiszter-helyettes szerint ezt úgy értelmeznék, mint az első lépést a lengyel emigráns kormány támogatásának feladására. Ugyanakkor azt is elismerte, hogy Sztálin kérését nem lehet elutasítani, ezért azt javasolta, hogy készítsenek egy nyilatkozatot, amelyben jelzik, hogy Lange és Orlemanski magánemberek, akiknek semmilyen kapcsolatuk nincs az Egyesült Államok kormányával, és hogy Sztálint tájékoztassák arról, hogy amennyiben a két lengyel útját a sajtó firtatni kezdi, akkor ki fogják adni a nyilatkozatot.²⁴

Roosevelt, aki a közelgő elnökválasztáson nem akarta elveszíteni az amerikai lengyelek szavazatait, megfogadta a tanácsot. Egy Sztálinnak címzett, a tanácsok szellemében fogant elnöki levél tervezete már 1944. március 8-ai keltezéssel elkészült,²⁵ Edward Stettinius át is küldte az elnöknek jóváhagyásra, amire az elnök ráírta, hogy „O.K. but I

23 *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Т. 2: Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэном (август 1941 г. – декабрь 1945 г.).* (Fonetikusan: *Perepiszka Predszedatyelja Szoveta Minyisztrov SzSzsZR sz Prezigitentami SzaSaÁ i Premjer-Minyisztrami Velikobritanyiji vo vremja Velikoj Otyecsesztvennoj vojni 1941–1945 godov. Tom vtoroj: Perepiszka sz F. Ruzveltom i H. Trumenom (avguszt 1941 – gyekabtrj 1945 god). Moskva, 1958. 288. 64. jegyzet.; FRUS: The Conferences at Cairo and Tehran, doc. 1282. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944v03/d1282> (letöltés 2022. május 27.) Edward R. Stettinius feljegyzése Rooseveltnél, Washington, 1944. március 8., 44. jegyzet.*

24 *FRUS: The Conferences at Cairo and Tehran, doc. 1282. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944v03/d1282>; <https://catalog.archives.gov/id/16618752> 9. old. (letöltés 2022. május 27.) Edward R. Stettinius feljegyzése Rooseveltnél, Washington, 1944. március 8.*

25 *My Dear Mr. Stalin. The Complete Correspondence Between Franklin D. Roosevelt and Joseph V. Stalin.* Ed. Susan BUTLER. New Haven, London, 2005. 214. F. D. Roosevelt elnök Sztálinhoz, 1944. március 8. Az eredeti dokumentum elérhető az interneten: <https://catalog.archives.gov/id/16618752> 5–9. old. (letöltés: 2022. július 6.)

think it has been sent”, azaz rendben, de úgy tudja, hogy már elküldték.²⁶ Rosszul tudta... A levél még nem ment el, sőt még tovább halasztódott az ügyintézés. Az adminisztráció időhúzása önmagáért beszél: roppant mód vonakodtak a két meghívott utazásától. Március 15-én az elnök külügyminiszterével ebédelt: szóba került a két amerikai moszkvai meghívása is, mert Hull még aznap újból elküldte helyettese feljegyzését Rooseveltnek, egyértelműen rákérdezve hogy rendben van-e az elküldése?²⁷ Két hét elteltével, március 22-én Roosevelt személyi titkára, Grace Tully telefonált a külügybe, hogy mi is van a Sztálinnak szóló üzenettel (nyilván feltűnt, hogy semminemű válasz nem érkezett). Ezért másnap immár harmadjára is elküldték a külügyminiszter-helyettes március 8-ai feljegyzését Rooseveltnek, aki március 23-án ismételen jóváhagyta az elküldését. Március 24-én Cordell Hull úgy referált az elnöknek, mintha semmi különös nem történt volna: Lange professzornak most állítják ki az útlevelet, és elkészítik Orlemanskinak is, amint kitölti a kérelmét.²⁸ A miniszter megismételte helyettese korábbi tanácsát, amikor a nyilvánosságnak szánt magyarázkodó nyilatkozat szövegének ezt javasolta: „Stanislaw Orlemanski tisztelendő és Oscar Lange professzor a szovjet kormány meghívására utazik a Szovjetunióba. Ezt az utazást amerikai magánemberként teszik meg, akik egyéni minőségükben járnak el. Nincs hivatalos státuszuk, és ezért semmilyen értelemben nem az Egyesült Államok kormányának képviselői vagy szóvivői.”²⁹

Harriman moszkvai amerikai nagykövet végül március 24-én kapott utasítást Roosevelt személyes és bizalmas üzenetének tolmácsolására. Ebben Roosevelt – megfogadva minisztere tanácsát – jelezte, hogy a közlekedési eszközeik túlterheltek, ezért a szállításukat az Egyesült Államokból a Szovjetunióba szovjet eszközökkel kell megoldani. Lezögezte, hogy mindketten magánemberként járnak el, az amerikai kormány semmilyen felelősséget nem vállal a tevékenységükért vagy nézeteikért, és ha utazásukról információk szivárognának ki a sajtóhoz, akkor az amerikai kormány kijelentené, hogy az szigorúan magánjellegű, arra a hatóságok tudta nélkül került sor.³⁰ (Miközben a háború alatt a hatóságok tudta és beleegyezése nélkül a tengerentúli utazások lehetetlenek voltak.)

Sztálin, akihez immár eljutott Roosevelt üzenete, négy nap elteltével már válaszolt is. Beleegyezett a feltételekbe, bár megjegyezte, hogy a szovjet szállítóeszközök is túlszűfoltak, de így is lesz hely Orlemanski és Lange számára. Tudomásul vette, hogy Lange és Orlemanski Szovjetunióba való utazása csak magánemberek utazása, és írásba adta, hogy a szovjet kormány is annak tekinti.³¹ Így végül annak dacára, hogy az Egye-

26 National Archives and Records Administration, Franklin D. Roosevelt Library, President’s Secretary’s File (Franklin D. Roosevelt Administration), 1933–1945. Series: Diplomatic Correspondence, 1933–1945, Poland – Orlemanski–Lange Reports. Az eredeti dokumentum elérhető az interneten: <https://catalog.archives.gov/id/16618752> 5. old. (letöltés: 2022. július 6.)

27 Uo. 2–4. old.

28 *FRUS: The Conferences at Cairo and Tehran*, doc. 1284. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944v03/d1284>; <https://catalog.archives.gov/id/1661875211>. old. (letöltés 2022. május 27.) C[ordell] H[ull] feljegyzése Roosevelt elnöknek, Washington, 1944. március 24.

29 Uo.

30 *FRUS: The Conferences at Cairo and Tehran*, doc. 1283 <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944v03/d1283>; https://catalog.archives.gov/id/16618752_4, 6–7., 13–14. old. (letöltés 2022. május 27.) C. Hull külügyminiszter távirata Harriman moszkvai amerikai nagykövetnek, Washington, 1944. március 24., 14 óra 14 perc. – A „titkos és személyes” üzenetet Sztálin másnap, március 25-én kapta meg, lásd *Переписка Председателя* (Perepiszka Predszedatyelja), 136.

31 *Переписка Председателя* (Perepiszka Predszedatyelja), 136.; *My Dear Mr. Stalin*, 225. J. V. Sztálin miniszterelnök személyes levele F. D. Roosevelt elnöknek, 1944. március 28.

sült Államok külügyminisztériuma nem lelkesedett a két szovjetbarát amerikai moszkvai utazásáért, de elnyerte Roosevelt elnök jóváhagyását, Lange és Orlemanski megkapta az útlevelét. Külön-külön indultak el Moszkvába. A hatóságok hallgattak az ügyről, ahogy sem Lange, sem Orlemanski nem tette nyilvánossá utazását.

1944. április 16-án Orlemanski a springfieldi plébánián elbúcsúzott híveitől, és csak annyit mondott nekik: „Hosszú útra megyek, és meglepetést hozok haza.” Az utazáshoz állítólag nem kért engedélyt egyházi feljebbvalójától, mert nem akarta, hogy a püspököt bárminemű felelősség terhelje a történetekért,³² ám ebből később komoly bonyodalom származott. Massachusettsből a montanai Great Fallsba utazott, ahol egy amerikai teherszállító repülőgép vette fel, amely a Lend-Lease (az amerikai katonai felszerelések szállítására vonatkozó) program értelmében szovjet tulajdonba került, mielőtt az alaszakai Fairbanksot elhagyta. Így Orlemanski formálisan végül valóban szovjet szállítóeszközzel utazott.³³ Április 26-án érkezett meg Moszkvába, vendéglátói a Vörös tértől és a Kremltől mindössze 200 méterre található luxusszállodában, a cári időkben épült National Hotelben szállásolták el. Tizenkét napos látogatása az egyik legkülönösebb epizód a Szovjetunió egész diplomáciatörténetében, és ezt az értékelést sok megfigyelő visszahangozta korábban és azóta is.

A MEGÉRKEZÉS

Meglehetősen zsúfolt napok következtek, ami komoly előzetes szervezésről árulkodik. Orlemanski már az érkezése napján, április 26-án találkozott a Szovjetunióban élő lengyelek politikai és katonai vezetőivel, Wanda Wasilewskával³⁴ és Zygmunt Berlinggel.³⁵ Majd aznap délután V. Molotov külügyminiszter fogadta, és 16 óra 30 perctől fél óra erejéig társalgott az amerikai katolikus pappal. Az ismerkedés jegyében telt találkozáson néhány politikai témát is érintettek: Orlemanski a lengyel népnek nyújtható karitatív segítséget és a Sztálinnal való személyes találkozó és közös fényképezés lehetőségét firtatta. A lelkiismereti és vallásszabadság kérdése ez alkalommal még érintőlegesen sem került elő. Molotovot viszont az érdekelte, hogy a vendég kíván-e közleményt közzétételni az érkezéséről, de Orlemanski egyelőre nem kért a nyilvánosságból, mivel az Egyesült Államokban egy ilyen közleményt felhasználhatnának az ellenfelei. Bár Molotov megígérte, hogy tolmácsolja Orlemanski kívánságát, ő mégis ismételten

32 DeWitt C. Poole memorandumja Stanislaus (sic!) Orlemanskival 1944. május 27-én New Yorkban folytatott beszélgetésről. 1944. május 27. <https://catalog.archives.gov/id/16618752> 25. old.

33 SZYMCZAK: *Invitation to the Kremlin*, 407.; PIÓRKOWSKA: *Nie tylko wizyta u Stalina*, 58., 63.

34 Wanda Wasilewska (1905–1964) lengyel és szovjet baloldali aktivista, író és politikus. 1943 óta a Lengyel Hazafiak Szövetségének alapító elnöke, fontos szerepet játszott az 1. Tadeusz Kościuszko gyalogoshadosztály létrehozásában, amely a II. világháborúban a keleti fronton harcolt. 1944. július 21-től a lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság alelnöke volt. A Vörös Hadsereg ezredese, hat cikluson át a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának helyettese. A II. világháború alatt Sztálin főtanácsadója a lengyel ügyekben. Ő írta az 1940-es *Szél keletről* című lengyelelles propagandafilm forgatókönyvét, amely igazolja a Szovjetunió lengyelországi invázióját.

35 Zygmunt Berling (1896–1980) lengyel tábornok és politikus. Lengyelország 1939-es megszállásakor a szovjet titkosrendőrség letartóztatta, csak azt követően szabadult a börtönből, hogy beleegyezett a szovjetekkel való együttműködésbe. 1943 tavaszán ő javasolta az új lengyel hadsereg felállítását, ő lett az 1. Tadeusz Kościuszko gyalogoshadosztály parancsnoka, majd 1944. július 22-étől a keleti fronton állomásozó lengyel hadsereg általános parancsnokhelyettese.

sürgette a Generalisszimusszal való mielőbbi találkozást. Egyúttal jelezte, hogy szándékában áll elmenni a lengyel hadsereghez, és megkezdeni a lengyeleket egyesítő munkát, hiszen „dolgozni jött ide, és nem szeretné az időt vesztegetni”.³⁶

A Molotovval történt találkozást követően, április 27-én Orlemanski – mégpedig Oscar Langeval együtt – egy lengyel gyermekotthont látogatott meg Zágorszkban, a hajdani (és mai) Szergijev Poszadban, az orosz ortodox egyház központjában. Ez a templomerdőből álló városka Moszkvától 71 km-re fekszik, a II. világháború alatt lengyelek sokaságának adott otthont. A látogatás meglehetősen önfeledten telhetett el, mivel Orlemanski a hozzá köthető és Moszkvába küldött utolsó iratban arról érdeklődött, hogy vajon „hol vannak a játékaim, fényképeim és hasonlók Zágorszkból”?³⁷

1944. ÁPRILIS 28., AZ ELSŐ TALÁLKOZÓ SZTÁLINNAL

Orlemanski április 28-án este Langeval együtt egy operaelőadáson vett részt. Az egyik felvonás közben egy ember lépett a páholyukba, megérintette Orlemanski vállát és annyit mondott: Kövessen kérem!³⁸ A Kremlbe hívták. Ezúttal személyesen Sztálin generalisszimusz fogadta este 22 órakor, és két órán át, éjfélig beszélgettek Molotov és a tolmács jelenlétében. Orlemanskit nem érthette meglepetésként az invitálás, és úgy ment a (fél)világ urához, mintha egy rég látott rokonát látogatta volna meg: táskájából – amit magával kellett hogy vigyen az operába is – kivett két sasformájú könyvtámaszt és átadta, mint a nővére ajándékát. Sztálin a madárfigurák láttán kedélyesen megjegyezte: „Nem úgy néznek ki, mint a lengyel sasok. Inkább úgy néznek ki, mint a galambok.”³⁹ Sztálin évődő szavai hordoztak némi kétértelműséget. Ugyanis a londoni lengyel emigráns kormány és a moszkvai Lengyel Hazafiak Szövetsége két különféle címersast használt: Előbbi a Jagelló-sast, azaz egy koronás, széttárt szárnyú, kinyújtott karmú ragadozómadarat használt, míg a Moszkva-barát unionisták egy zömökebb, kevésbé fosztogató külsejű madarat illesztettek a címerükbe, félig összehajtott szárnyakkal és a földön nyugvó lábakkal.⁴⁰ A különbség – mint minden másnak Kelet-Európában – nem pusztán ornitológiai volt, hanem politikai jelentőséggel bírt. A szerényebb madár egy korábbi időszakot jelképezett, amikor Lengyelország még kevésbé kiterjedt, de egy-

36 RGASZPI fond 558. op. 11. gyelo 354. l. 45–49. Publikálva oroszul: *Советско-польские отношения в 1918–1945 гг.*: Сборник документов в четырех томах. Т. 4. 1939–1945. Общей ред. М. М. Наринский, А. В. Мальгин. (Fonetikusan: Szovetsko-polszkije odnosenija v 1918–1945 gg. Szbornyik dokumentov, T. 4. 1939–1945.) Москва, 2017. 490–493. (23. dokumentum.) V. Molotov naplójából: Feljegyzés Stanislaw Orlemanski és Molotov elvtárs találkozásjáról 1944. április 26-án, délután 4 óra 30 perc.

37 AVP RF fond 06., opisz 6., папка 42., gyelo 548. l. 60. S. Orlemanski 1944. december 1-jei összegzése.

38 STEVENS: *Il n'y a pas d'énigme russe*, 273.

39 AVP RF fond 06., opisz 6., папка 42., gyelo 548. l. 9–15:9. Az eseményről a továbbiakban is innen idézünk. Publikálva oroszul: *Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг.* Том 1. 1944–1948. (fonetikusan: Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov 1944–1953. Tom I. 1944–1948.) Отв. ред. Галина П. Мурашко. Москва–Новосибирск (szerk.: Galina P. MURASKO. Moszkva–Novoszibirszk), 1997. 36–42. (3. dokumentum); <http://docs.historyrussia.org/ru/indexes/values/1081195>; a teljes forráskiadványt lásd itt: 1997_vostochnaja_evropa_v_dokumentax_rossijskix_arhivov_1.pdf (inslav.ru) (letöltés: 2022. június 22.); angolul: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/123130>.

40 STEVENS: *Il n'y a pas d'énigme russe*, 263.

séges államot alkotott. Ezért is választotta a Lengyel Hazafiak Szövetsége ezt a jelképet. Orlemanski részben érthette az allegóriát – a londoni lengyel kormány mint ragadozó sas, ő meg mint az amerikai lengyelek egyik tagjaként a béke olajágával érkező „galamb” –, mert biztosította Sztálint, hogy ez a madár sasnak sas, de amerikai. Az amerikai címersas küllemre ugyan nem túl barátságos, de karmai között nemcsak nyílvevesszőket, hanem a békét szimbolizáló olajbogyókat is tart.

A barátkozás pillanatai után Orlemanski meglehetősen borús képet vázolt az amerikai lengyelekről: szervezeteik és papjaik a Szovjetunió ellen hangolódtak. Ő szeretné más belátásra téríteni őket, amihez a látottak csak erőt adnak, és véleménye szerint a lengyel népnek hálásnak kell lennie Oroszországnak és Sztálinnak mindazért, amit adott és ad. Erre Sztálin közbeszúrta: „mi nem vagyunk kannibálok”.

Bár Orlemanski útjának eredeti célja tisztán politikai volt, és a londoni lengyel kormány alternatívájaként szolgáló lengyel koalíciós kormány létrehozására vonatkozó tervek kiérlelésére irányult, mégis már Sztálin és Orlemanski első találkozásánál szinte azonnal szóba került a vallás és katolicizmus kérdése is, igaz még egyértelműen csak Lengyelország jövőjének összefüggésben. Abban a pillanatban ugyanis, hogy Sztálin tagadta „emberevő mivoltát”, Orlemanski kendőzetlenül megfogalmazta az Amerika-szer-te élő félelmet, miszerint „Oroszország állítólag azt tervezi, hogy elpusztítja a katolikus egyházat Lengyelországban”, és ez az amerikai katolikus lengyelek legerősebb érve a Szovjetunióval szemben. A maga részéről persze tudja, hogy ez nem igaz, és hazatérve el is mondja, amerre csak módjában áll, s bár feltett szándéka, de nem igazán tudja, miként is állítsa maga mellé a lengyel papságot. Orlemanski felvetésére, miszerint a lengyelek tartanak a Szovjetunió egyházellenes politikájától, Sztálin egy történelmi fejtegetés keretében biztosította a lengyel papot arról, hogy a vallásszabadság biztosításának elkötelezett híve.⁴¹ Érdemes szó szerint is idéznünk, hiszen ebből fejthetjük vissza Sztálin gondolkodását az aktuális egyházpolitikáról:

„Sztálin elvtárs azt válaszolja, hogy mindenféle történet kering a szovjet népről. Azt mondják, hogy el akarják pusztítani a vallást. Ezeknek a pletykáknak az a forrása, hogy a szovjet hatalom létezésének kezdeti időszakában heves harc folyt az ortodox egyház és a szovjet kormány képviselői között. Amikor az 1917. októberi forradalom után Oroszországban megalakult az új kormány Lenin vezetésével, az ortodox egyház és más vallási csoportok vezetői bejelentették a szovjet kormány kiközösítését, és felszólították a lakosságot, hogy ne engedelmességen a kormány utasításainak.

Orlemanski megjegyzi, hogy az egyház és az állam szétválasztása nagyon jó dolog.

Sztálin elvtárs folytatja, és azt mondja, hogy nekünk, bolsevikoknak van egy pontunk a programunkban, amely garantálja a vallási véleménynyilvánítás szabadságát. A szovjet hatalom létezésének első napjaitól kezdve ennek a pontnak az érvényesítését tűztük ki célul magunk elé. De az ortodox egyház lázadása megfosztott bennünket a lehetőségtől, hogy érvényt szerezzünk ennek, és a kormánynak állást kellett foglalnia, miután az egyház kiátkozta a szovjet hatóságokat. A vallás és a szovjet kormány képviselői közötti félreértések és problémák ezen az alapon merültek fel. Ez még a németekkel vívott háború előtt volt. A németek-

41 AVP RF fond 06., opisz 6., papka 42., gyelo 548.; <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/123130.pdf?v=451fe0d94686c11d9221f32aeb78abb8>

kel folytatott háború kitörése után az emberek és a dolgok megváltoztak. A háború lerombolta az egyház és az állam közötti ellentéteket. A hívők felhagytak a lázadózással, a szovjet kormány pedig feladta a vallással szembeni saját militáns álláspontját.

Orlemanski megjegyzi, hogy ezt teljesen megérti.

Sztálin elvtárs azt mondja, hogy ami Lengyelországot illeti, a szovjet kormánynak nem áll szándékában beavatkozni a belügyeibe, még kevésbé a vallási ügyeibe. Az, hogy milyen – szocialista vagy vallási – politikai berendezkedés lesz Lengyelországban, azt a lengyeleknek saját maguknak kell eldönteniük. Mit szeretnénk mi, szovjet emberek Lengyelországban? Szeretnénk, ha Lengyelországnak olyan kormánya lenne, amely megérti és értékeli a keleti szomszédjával való jó kapcsolatokat, és hajlandó lenne ezeket a kapcsolatokat fenntartani a közös ellenség, Németország elleni küzdelem érdekében, amely, bárhogy is győzzük le, újra fel fog támadni. Ez a mi fő célunk.”⁴²

Az utalással Németország újraeledésére Sztálin átváltott a szovjet kormány lengyel kérdésben elfoglalt álláspontjának magyarázatára: a történelem kínálta példákból az vonható le, hogy Németország mindig agresszorként lép a világpolitika porondjára, ami ellen már most védekezni kell. Ennek elengedhetetlenül fontos eszköze a Szovjetunió és Lengyelország szövetsége. „A Napóleon óta eltelt 140–150 év alatt Oroszországot háromszor támadták meg” – historizált ismét Sztálin, és mindhárom támadás Lengyelországon keresztül történt, amely így egyfajta folyosóvá vált az idegen betolakodók számára, s „...úgy gondolja, hogy a lengyelek belefáradtak abba, hogy folyosóként szolgáljanak, ahogy az oroszok is belefáradtak abba, hogy az agresszor hordák Lengyelországon keresztül haladnak. Ezért gondolja úgy, hogy ha Lengyelország és Oroszország szövetséget köt, abból csak a lengyelek és az oroszok profitálnak, és a német agresszorok veszítenek. Orlemanskinak a grünwaldi csata⁴³ példáját tudná felhozni, amelyben a szláv népek összefogtak a Német Lovagrend harcosai ellen. Az egyesült lengyelek, oroszok, litvánok, ukránok és fehéroroszkok akkor legyőzték a németeket.” A Generallisszimusz következtetése: fel kell élesíteni a grünwaldi politikát. A határokra is kitért, kifejtve a más ismert álláspontot, ami lényegében azt jelentette, hogy Lengyelország határait mintegy kétszáz kilométerrel nyugatra kell tolni. Így a Vörös Hadsereg által 1939 szeptemberében megszállt, többségében ukrán és belorusz lakosságú területet nem „bitorolná” Lengyelország, hanem az a Szovjetunió része marad. Ez a barátság, a béke és a jövő záloga. Ebből indult ki a szovjet kormány, amikor határnak a Curson-vonalat vette fel, bár eredetileg – tehát még 1919-ben, amikor Lengyelország és Szovjet-Oroszország közé ezt a demarkációs vonalat javasolta lord George Curzon of Kedleston brit diplomata Versailles-ban – nem értett egyet vele.

Ami Lengyelország nyugati határát illeti, erről Teheránban azt képviselte, hogy annak az Odera mentén, sőt az Oderától kissé nyugatra kell húzódnia, és ezért harcolni

42 AVP RF fond 06., opisz 6., papka 42., gyelo 548. l. 9–15:9. Az eseményről a továbbiakban is innen idézünk. Publikálva oroszul: *Восточная Европа* (Vosztocsnaja Jevropa). *T. I.*, 36–42 (3. dokumentum); <http://docs.historyrussia.org/ru/indexes/values/1081195>; angolul: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/123130>

43 A hivatkozott grünwaldi vagy tannenbergi csata a középkor egyik legvéresebb ütközete volt: 1410. július 15-én Lengyelország és Litvánia egyesült, sok nemzetiségből álló hadereje győzelmet aratott a Német Lovagrend felett.

is hajlandó. Orlemanski csak egyet tudott érteni Sztálinnal, bár első hallásra azt hitte, Sztálin Kelet helyett Nyugatra akarja terelni a német militarista törekvéseket, de Sztálin tisztázta: Németország elszigetelése a cél, hogy se Keletre, se Nyugatra ne legyen kedve hódítani. Ezt a célt Orlemanski szerint csak akkor lehet elérni, ha az emigrált lengyel arisztokrácia és politikai elit esélyt sem kap a visszatérésre az óhazába. Sztálin volt az, aki nyugtatta a főtisztelendőt, mondván, hogy annyit szenvedett már a lengyel nép, hogy nem fogja megengedni azoknak a visszatérését, akik a jelenlegi szenvedést hozták Lengyelországra.

A beszélgetés fonala ezután a nyilvánosságra terelődött, amibe Molotov külügyminiszter is bekapcsolódott és jelezte: hiába szeretne volna Orlemanski, hogy moszkvai tartózkodását kezeljék diszkréten, az amerikai sajtó – a »New York Herald Tribune« – már írt az utazásáról. Orlemanski ennek ellenére – legalábbis Molotov szavaira reagálva – ki-tartott kérése mellett, ugyanakkor közös fotót kért Sztálintól. Miután erre a Generalisszimusz igent mondott, Orlemanski hozzájárult, hogy az április 29-ei moszkvai napilapok nyilatkozatot tegyenek közzé a találkozóról, illetve kérte, hogy az *Associated Press* tudósítóját reggel 8 órára küldjék el hozzá, hogy tájékoztathassa a moszkvai útvjáról. Érdekes, hogy Orlemanskinak nem jutott eszébe a sajtónak szánt nyilatkozat szövegének előzetes egyeztetése, azt Molotov ajánlotta fel, ahogy azt is, hogy a szöveget személyesen ő fogalmazza meg.

A találkozó hátralévő idejében Orlemanski a mielőbbi hazatérése mellett érvelt, mert bár szívesen meglátogatná a lengyel hadsereget, de nem fér bele az időbe, mert haza kell érnie az amerikai lengyelek kongresszusára (PAC). Sztálin gáláns ajánlatát azonban nem lehetett visszautasítani: különvonatot kap, amivel tíz helyett öt-hat nap alatt megjárhatja az utat. A kiváltságos bánásmód hallatán Orlemanski további utazáshoz kapott kedvet és megkérdezte: meglátogathatná-e Sztálingrádot is, mert az emberek biztos megkérdezik tőle, látta-e a második világháború sorsát eldöntő hős várost? S bár Sztálint ezt sem háritotta el, végül is nem került sor Orlemanski sztálingrádi útjára, a lengyel hadsereget viszont meglátogatta Szumi városában. Búcsúzóul Orlemanski elragadtatva jelentette ki, hogy Sztálin „csodákat tesz országával és népével”, és hogy nagyon boldog, amiért találkozhatott vele. A marsall úriember volt: megkérte Orlemanskit, hogy tolmácsolja köszönetét nővérének az ajándékért. Amire a már eddig is elbűvölt Orlemanski azt mondta, hogy a háború után szeretne Moszkvába utazni a két nővérével, és szeretné megkérni Sztálint, hogy ígérje meg neki: fogadja őket. „Sztálin elvtárs beleegyezően válaszol” – rögzítette az emlékeztető.

Az első találkozó mérlege kétségtelenül az, hogy Orlemanski hitelt adott Sztálin Lengyelországgal szembeni jóakarátának és cseppnyi aggodalom sem maradt benne a szovjet kommunizmus egyházellenes természetét illetően. Hogy Orlemanski lépre ment egy hamis propagandaakciónak avagy Sztálin azért tudott meggyőző lenni, mert maga is őszintén gondolta a szovjet–lengyel barátságot? Ravasz államférfiként vezérelhette ez is, az is. Az biztos, hogy a találkozó nem volt teljesen sikertelen, amennyiben a cél Roosevelt elnök és az amerikai közvélemény meggyőzése volt arról, hogy Sztálin támogatja a vallásszabadságot Lengyelországban és a Szovjetunióban.

KÉT TALÁLKOZÓ KÖZÖTT

Az első találkozón készült fotók egyike másnap a *Pravda* címlapján köszönt vissza, teljesen háttérbe szorítva Lange professzor csendesebb látogatását (akit Sztálin csak bő két héttel később, 1944. május 17-én fogadott – egyetlen alkalommal). Orlemanski ugyan azt remélte, hogy hazatéréséig elkerülheti a nyilvánosságot, ám a fénykép publikálásával erre semmi esélye nem volt. Az első és egyelőre egyetlen újságíró Henry C. Cassidy, az *Associated Press* tudósítójának személyében április 29-én reggel 8 órakor fogadta a szállodai szobájában, pár órával azelőtt, hogy délben vonatra ült volna meglátogatni Szumiban a lengyel hadsereget. Feltételül szabta, hogy az információkat Cassidy a kollégáival is megosztja. Erre végül azonban csak akkor került sor, amikor az exkluzív információkat eltitkolni igyekvő Cassidyt Orlemanski megfenyegette: elmondja Molotovnak, hogy nem tartotta magát a megállapodásukhoz.

Cassidy persze kissé másként emlékszik a történetekre: őt kifejezetten kizárólagos interjúval kecsegtették a külügyminisztériumban, ahonnan április 28-án éjfél körül azzal hívták fel, hogy reggel 8 órakor keresse fel Orlemanskit a Hotel Nationalban. Az eljárást ő maga is szokatlannak minősítette, hiszen közvetlenül is felkereshette volna az amerikai papot, nem is igen volt kedve hozzá. Nagyobb érdeklődést tanúsított volna, ha tudja: pár órával korábban Sztálin fogadta a figyelmébe ajánlott honfitársát, hiszen a fehér hollónál is ritkább volt, hogy Sztálin bármilyen magánembert fogadjon, nemhogy egy Isten szolgálatára szentelt klerikust. A hivatalnok nyájasságára, a biztosítékra, hogy „ez csak nekem szól”, végül beadta a derekát és elment a szállodába. „Borotvátlanul és álmos szemmel jelentem meg a szobájában a megbeszélte órában. Gyorsan felébredtem, amikor elmondta, hogy előző este két órát töltött Sztálinnal, mielőtt engem a külügyi népbiztosságról felhívtak. A nevét kinyomtatta egy papírlapra, hogy megbizonyosodjon arról, hogy jól írom-e, de egyébként nem volt előkészített nyilatkozata. Elmondta, hogy a Kosciuszko Liga szervezőjeként és tiszteletbeli elnökeként tevékenykedett, és hogy kampányt folytatott a lengyel–orosz barátság érdekében; elmondta, hogy Sztálin »szabad, független, demokratikus Lengyelországot« akar, amit maga Sztálin is nyilvánosan említett. De a Sztálinnal való együttműködéséről csak annyit mondott, hogy »az eredmények kiválóak voltak«”.⁴⁴ Az *Associated Press* így számolhatott be elsőként arról, hogy „a moszkvai hivatalos sajtó ma [április 29-én] Stanislaw Orlemanski főtisztelendő, amerikai katolikus pap látogatásának olyan figyelmet szentelt, amelyet általában a világ legjelentősebb vezetői számára tartanak fenn”, és a találkozóról kéthasábos cikkben, két hivatalos fotó kíséretében tudósított.⁴⁵ Az elsőközlési lehetőségtől megfosztott többi angol és amerikai újságíró egy tiltakozó delegációt menesztett a külügybe, de semmiféle elégtételt nem kaptak, csupán azt az információt, hogy „az interjúról nem a sajtóosztály vezetője, hanem valami »felsőbb hatalom« – feltehetően Sztálin – döntött”.⁴⁶

Miután a hírügynökségek átvették a szenzációs esemény hírét, a telefonhívásokkal elárasztott amerikai külügyminisztérium gyorsan kiadta a már előkészített közleményt, amelyben hangsúlyozta, hogy mind Lange, mind Orlemanski magánemberként utazott a Szovjetunióba és semmilyen módon nem képviselik az Egyesült Államokat. Időszerű is volt, mert a *New York Times* arról számolt be, hogy az emigráns lengyel kormány

44 Henry C. CASSIDY: *The Clock Runs Out on Stalin*. The Saturday Evening Post, November 18, 1944. 72.

45 SZYMCZAK: *Invitation to the Kremlin*, 408.

46 CASSIDY: *The Clock Runs Out on Stalin*. 72. .

„érdeklődéssel és értetlenkedéssel reagált a szovjetek Orlemanski atyának adott pazar fogadtatásról szóló beszámolókra”, amelyeknek célja a jelek szerint – s nem is látták rosszul – a lengyel kormány „további lejáratása”, vele szemben a Lengyel Hazafiak Szövetsége hírnevének öregbítése. A londoni lengyelek – folytatta a beszámoló – „értetlenül állnak a Külügyminisztérium célja előtt, hogy milyen lehetőséget biztosít [Orlemanski és Lange] számára, hogy két idegen ország nemzetközi ügyeibe avatkozzanak, amelyek mindketten az Egyesült Államok szövetségesei.” Washingtonban Jan Ciechanowski lengyel nagykövet május 2-án felkereste a Külügyminisztériumot, hogy kifejezze a lengyel kormány aggodalmát. A Nemzeti Katolikus Jóléti Konferencia főtítkára, monsignore Michael J. Ready is sietett elítélni Orlemanski útját, mint „a leghamisabb propagandát, amelyet az oroszországi, általában okos ötletemberek az Egyesült Államokra zúdítanak”, és magyarázatot követelt a Külügyminisztériumtól.⁴⁷

Az Egyesült Államokban gomolygó viharról Orlemanski semmit nem hallott, mivel április 29. és május 3. között nem tartózkodott Moszkvában. Teljesült ugyanis az a kívánsága is, hogy meglátogathassa a lengyel hadsereg tagjait. Április 29-én déli 12 órakor indult el a szállásául is szolgáló 81. számú különvonattal az orosz–ukrán határon lévő Szumi városába.⁴⁸ Május 1-jén érkezett meg, másfél napot töltött a lengyel katonák között, és a zsúfolt program után május 2-án, délután 14 órakor a különvonattal vissza is indult Moszkvába, ahová másnap este 20 óra 30 perckor érkezett meg.

Visszaérkezése után Orlemanskit többen is megkönyékezték a Moszkvában dolgozó amerikai újságírók közül, hogy friss információkat nyerjenek tőle a Generalisszimusz Lengyelország jövőjét illető álláspontjáról. A váratlan népszerűséghez gyorsan alkalmazkodott, sőt élvezte is a kivételes figyelmet, és már-már kérkedve válaszolt a feltett kérdésekre. Moszkvai utazása épp az amerikai sajtó két moszkvai tudósítójának köszönhetően lépett ki a tisztán lengyel dimenzióból. Harrison E. Salisbury az UP, és Jim Fleming a CSB moszkvai tudósítói már nem csupán információszerzés céljából hívták meg egy vacsorára, hanem azért is, hogy óvatosságra intsék. Látva tudniillik Orlemanski naiv egyszerűségét és hiszékenységét, egyúttal feltételezve, hogy egy pap csak egyházi jóváhagyással utazhatott a szovjet fővárosba – úgy vélték, hogy a látogatás Amerikában korántsem pozitív sajtóvisszhangja következtében Orlemanski könnyen a szovjet és szentszéki nagypolitika játékszerévé, sőt áldozatává válhat. Amikor tehát Orlemanski eldicsekedett vele, hogy aznap éjjel ismét találkozik Sztálinnal, köszönhetően annak, hogy a szovjet vezető arra bízta őt, „hogy nem kell Molotovval bajlódnia, ha bármikor bármi megbeszélnivalója van, telefonáljon fel Sztálinnak, és ő fogadja”, annak érdekében, hogy ettől megóvják, arra figyelmeztették, hogy ne elégedjen meg szóbeli ígéretekkel, hanem fontos, hogy Amerikába egy Sztálin által aláírt dokumentummal térjen vissza. Bár Orlemanski erre magától nemigen gondolt volna, megfogadta az újságírók tanácsát, és a május 4-i második találkozón a katolikus egyházzal és a Szentszékkal kapcsolatos álláspontjának írásos rögzítésére kérte a Generalisszimuszt.⁴⁹

47 SZYMCZAK: *Invitation to the Kremlin*, 409.

48 AVP RF fond 06., opisz 6., papka 42., gyelo 548. l. 25–31. Jelentés Orlemanski atya kíséretése feladatának végrehajtásáról. Készítette Kajdala, a 7. ügyosztály vezető operatív megbízottja, az állambiztonság kapitánya, 1944. május 4.

49 Donald E. DAVIS – Eugene P. TRANI: *The Reporter Who Knew Too Much. Harrison Salisbury and the New York Times*. Lanham, MD, 2012. 27–28.; *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1944, Europe, IV*. Eds. E. Ralph PERKINS – S. Everett GLEASON – Rogers P. CHURCHILL – John G. REID – N. O. SAPPINGTON – Douglas W. HOUSTON – John RISON JONES – Warren H. REYNOLDS. Washington,

1944. MÁJUS 4., A MÁSODIK TALÁLKOZÓ SZTÁLINNAL

Május 4-én Orlemanski harmadik alkalommal tehetette tiszteletét a Kremlben. Eredetileg csak Molotovnak számolt volna be a lengyel katonaságnál tett látogatása tapasztalatairól és rajta keresztül kívánt eljuttatni néhány kérdést Sztálinnak. Ám Molotov felemelte a telefont, és tájékoztatta Sztálint, hogy Orlemanski nála tartózkodik. Sztálin félretette aktuális teendőit, Molotov irodájába ment, és másodjára is találkozott az amerikai vendéggel.

Udvariasan érdeklődött a lengyel hadseregnél tett utazásáról, majd meghallgatta Orlemanskit arról a „kis felfordulásról”, amit az utazása kiváltott Amerikában. A pap szavai inkább hengegők voltak (egy egész ország figyel rá), mint aggodalmaskodók, sőt arról is biztosította Sztálint, hogy akár kész elhagyni papi hivatását is, de helyesnek tartja eddigi viselkedését és nem fogja elárulni a meggyőződését. Az eltökéltség ilyen színpadias hangütése után Orlemanski – a két újságíró sugallatára, de tán magától is – előhozakodott egy javaslattal arra vonatkozóan, miként is lehetne az amerikai lengyel katolikusok megosztottságát megszüntetni és szovjetellenességét áthangolni. Az „ötlet” nem volt más, mint hogy Sztálin rajta keresztül küldjön egy „titkos levelet” a pápa washingtoni képviselőjének, Amleto Cicognaninak, amelyben garantálja, hogy „a katolikus egyházat Lengyelországban nem fogják üldözni”.⁵⁰

Sztálin vallásszabadságra vonatkozó nyilatkozata a diplomáciai körökben már jó ideje téma volt, mint ami kedvezően hatna az Egyesült Államok és a Szovjetunió viszonyára, de kiadását egyelőre senkinek nem sikerült elérni. Elemzők szerint Sztálinnak nem annyira a vallásszabadság fogalma okozott problémát, hanem hogy azzal utat nyitna a külföldi befolyásolás lehetősége előtt, hiszen így az államhatárokon túlról irányított, ezért a bevett belpolitikai eszközökkel nem presszionálható római katolikus egyház is szabadon, de legalábbis szabadabban működhetne. E téren kommunista államfőként pontosan úgy gondolkodott, ahogyan a középkori cárok, akik harcoltak a római katolikus vallás ellen, nem is annyira az eltérő dogmák, mint inkább az elmaradott és hiszékeny népre gyakorolt idegen befolyástól való félelem miatt. A múlt és jelen uralkodói egyaránt attól tartottak, hogy bármilyen külföldi befolyás, legyen az vallási vagy más jellegű, megkérdőjelezi uralmuk biztonságát.⁵¹ Sztálin sem kívánt egy, az ortodoxiával rivális ideológiai erőter kibontakozásának esélyt adni.

Épp ezért meglepetés, hogy Sztálin érdeklődve végighallgatta Orlemanskit, aki tisztában volt a propaganda erejével, de őszintén hitt is egy ilyen nyilatkozat jelentőségében. Arról győzködte Sztálint, hogy ezzel súlyos csapást mérne a britekre, akik a Szovjetunió ellen hangolják a katolikus egyházat, ugyanakkor segítene az amerikai katolikus lakosság szimpátiáját is elnyerni. Nyilván nem Orlemanski pillanatnyi érvelése hatott, ő

1966, doc. 794. <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1944v04/d794>; ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 719., ff. 653–658. Leopold Braun AA Domenico Tardininek. 1944. május 12.

50 AVP RF fond 6., op. 6., папка 42., gyelo 548. Megjelent: *Власть и церковь в Восточной Европе. 1944–1953 гг. (Документы российских архивов) Том 1. 1944–1948 гг.* Ответственный редактор: Татьяна В. Волокитина. (Fonetikusan: *Vlaszty i cerkov v Vosztocsnoj Jevrope 1944–1953.* [Dokumentí rosszijszkih arhivov] Tom 1. 1944–1948. Főszerk.: Tatjana V. Volokityina.) Москва, 2009. 31. (5. dokumentum.)

51 Thomas M. MORIARTY: *American Catholicism and the political origins of the Cold War.* University of Massachusetts, 1991. 16–17. (A szerző George F. Kennan amerikai diplomata elemzésére hivatkozik, amelyet ő Myron C. Taylor, az amerikai elnök XII. Piusz pápához delegált személyes követének készített 1942. október 2-án, FDR Library, Taylor Papers, 1942 Volume, p. 134.)

csupán jó időben volt a megfelelő helyen, mert Sztálin vállalta a garancialevél kiadását, holott az út eredeti céljai között nem szerepelt a Kreml és a Vatikán közötti közeledés előmozdítása. Csupán annyit kért, hogy Orlemanski írja meg a kérdéseit és kérje meg, hogy válaszoljon azokra. „Amennyiben Amerikában valóban azt hiszik, hogy a szovjet kormány a katolikus egyház üldözésére készül – fűzte hozzá –, akkor ez egyszerűen örülség. Ő, Sztálin, kész válaszolni Orlemanski kérdéseire. Semmiféle vallásüldözés nem lehetséges és nem is lesz. A szovjet kormány azok ellen foganatosít eljárást, akik üldözik a vallást.”⁵²

Ezt követően egy másik nagy horderejű kérdésről, az új lengyel kormány összetételéről esett szó. Sztálin ezúttal szembesítette Orlemanskit azzal az elképzelésével, amit Molotov már január 18-án megosztott Harriman amerikai nagykövettel: az új, ideiglenes lengyel kormánynak a Moszkvában élő lengyel hazafiakat, a londoni lengyel kormány tagjait és lengyel származású amerikaiakat is magában kellene foglalnia. Az amerikaiak közül Orlemanski és Lange személyére gondoltak.⁵³ A moszkvai levéltárakban őrzött jegyzőkönyvek nem adják vissza Orlemanski reakcióját, viszont Rooseveltnél irattárának egyik dokumentuma igen, amely egy magától Orlemanskitól származó összefoglalása a történeteknek. Eszerint meglepetésként érte Sztálin javaslata, miszerint azzal segíthetné elő egy demokratikus, az amerikai mintát követő Lengyelország megszületését, hogy „amint visszatér az USA-ba, állítson fel egy lengyel származású, amerikai állampolgárokból álló bizottságot, akik aztán majd Moszkvába utaznak és az ottani lengyel kormányba belépnek”. Orlemanski erre azt válaszolta, hogy neki mint magánembernek nincs jogosultsága semmilyen megállapodás aláírására, elfogadására, erre csak az USA kormányának van felhatalmazása.⁵⁴

„INTERJÚ” SZTÁLINNAL

A találkozót követően Orlemanski nem télenkedett és három szövegtervezetet állított össze angolul, amelyeket átadott Molotov embereinek: 1. Sztálin Roosevelthez címzett köszönetét; 2. Orlemanski Sztálinhoz intézett levelét a Sztálin és XII. Piusz közötti lehetséges együttműködésről és az arra adott választ; 3. Orlemanskinak a szovjet és külföldi sajtóhoz intézendő nyilatkozatát. A Rooseveltnak szánt üzenet így szólt:

„Kedves barátom,

Hálás vagyok Önnek, amiért közreműködött főtisztelendő Stanislaw Orlemanski moszkvai utazásának megvalósulásában. A maga idején meghálálom Önnek.

Őszinte híve: Sztálin marsall.”⁵⁵

52 AVP RF fond 6., op. 6., papka 42., gyelo 548., ill. *Власть и церковь в Восточной Европе. Том 1.* (Vlaszty i cerkov v Vosztocsnoj Jevrope, T. 1.) 32. (5. dokumentum.) Vö. még: DeWitt C. Poole memorandum Stanislaus (sic!) Orlemanskival 1944. május 15-én folytatott beszélgetésről. 1944. május 17. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/209830>

53 AVP RF fond 6., op. 6., papka 42., gyelo 548., ill. *Власть и церковь в Восточной Европе, Том 1.* (Vlaszty i cerkov v Vosztocsnoj Jevrope, T. 1.) 33. (5. dokumentum.)

54 <https://catalog.archives.gov/id/16618752> 27. old. Orlemanski gépelt feljegyzése, keltezés nélkül (letöltés 2022. július 7.).

55 AVP RF fond 6., op. 6., papka 42., gyelo 548., l. 34. Angolból fordította V. Pavlov. Gépelt másolat eredeti aláírásokkal.

A vallásszabadság garantálására vonatkozó, igazán súlyt jelentő eredeti kérdések és válaszok pedig így hangzottak:

„Moszkva, 1944. május 5.

A kegyelmes Sztálin marsallnak

Kérem Önt, Sztálin marsall, válaszoljon az alábbi kérdésekre XII. Pius és a római katolikus egyház vonatkozásában.

1. Kész-e Ön együttműködni a Szentszékkal minden alkalommal, ott és ahol ez szükségessé válik a lelkek megmentésében és az anyaszentegyház védelmében?

Igen.

2. Kész-e Ön beavatkozni és segítséget nyújtani a Szentatyának az anyaszentegyházat érő támadások vagy annak üldözése esetén, különösen Lengyelországban, Ukrajnában és Belorussziában?

Igen.

3. Sztálin marsall azt szeretné, hogy a kérdéseket és a válaszokat hozzák nyilvánosságra. Ezen kívül főtisztelendő Orlemanski azt javasolta, hogy a kérdéseket és válaszokat titkos úton adják át a pápa washingtoni képviselőjének, és az juttassa el az Apostoli Szentszékhez.

Aláírások:

Sztálin marsall”⁵⁶

A szövegeket a külügyben lefordították, majd egyeztették: május 5-én napközben előbb Molotovnak, majd Sztálinnak küldték meg a három tervezetet. A jóváhagyott szövegekkel este 20 óra 10 perckor jelent meg Orlemanski szállodai szobájában a Szovjetunió Külügyi Népbiztosságának két magasrangú munkatársa, Borisz Podcerob és Vlagyimir Pavlov, Molotov külügyminiszter bizalmasai. Pavlovot már ismerte Orlemanski, hiszen ő tolmácsolt neki és írta a találkozók emlékeztetőjét, de feltehetően Podcerobbal is találkozott a programok során. A rövid, mindössze 15 perces találkozón először is arról tájékoztatták, hogy Sztálin elküldi a táviratot Rooseveltnél, de a viszonzást ígérő utolsó mondat helyett jó egészséget és sikereket kívánva.⁵⁷ Orlemanski elégedetten nyugtázta, a kihúzott mondatnak nincs jelentősége, azt csak udvariassági formulának szánta. A „titkos levéllel” azonban más volt a helyzet. Orlemanskinak félre kellett tolnia a saját kérdéseit, mivel Sztálin és Molotov „nem tartják célszerűnek azt a levelet, amelyet Orlemanski javasolt Sztálinnak”. A saját kérdései helyett természetesen elfogadta Sztálin módosításait – azaz a szovjet diplomaták verzióját –, kivált annak hallatán, hogy ezeket a kérdéseket és válaszokat Sztálin hajlandó alá is írni.

A módosított kérdések és válaszok szövege magyarul így hangzik:

56 AVP RF fond 6., op. 6., papka 42., gyelo 548., l. 35. Angolból fordította V. Pavlov. Hitelesítve. Gépelt másolat eredeti aláírásokkal.

57 A köszönőlevél 1944. május 6-án elment Rooseveltnél részére. Szövegét lásd: *Переписка Председателя* (Perepiszka Predszedatyelja), 139. 191. sz. dokumentum.

„SZTÁLIN MARSALL VÁLASZAI FŐTISZTELENDŐ STANISLAW
ORLEMANSKI KÉRDÉSEIRE

1. Elfogadhatónak tartja-e a szovjet kormány a katolikus egyház elleni erőszak és üldözés politikáját?

Sztálin marsall válasza: A lelkiismereti és vallásszabadság híveként elfogadhatatlannak és kizártnak tartom ezt a politikát.

2. Lehetségesnek tartja-e az együttműködést XII. Piusz pápával a katolikus egyház elleni erőszak és üldözés elleni küzdelemben?

Sztálin marsall válasza: Lehetségesnek tartom.

3. Főtisztelendő Stanislaw Orlemanski tisztelendő kifejezte azt a kívánságát, hogy a fenti kérdéseket és válaszokat egyelőre ne tegyék közzé, hanem adják át neki személyesen.

Sztálin marsallnak nem volt ellenvetése ezzel a javaslattal kapcsolatban, de mindamellettt kijelentette, hogy nem ellenzi e kérdések és válaszok nyilvánosságra hozatalát, ha főtisztelendő Stanislaw Orlemanski ezt szükségesnek tartja.

J. SZTÁLIN marsall⁵⁸

Feltűnő, hogy sem a tervezet, sem a véglegesített és hamarosan nyilvánosságra kerülő szöveg egyáltalán nem utalt a Lengyelország jövőjére vonatkozó, a találkozókon alaposan érintett politikai kérdésekre, az kizárólag Sztálinnak a katolikus egyházzal, a pápával és a lelkiismereti szabadsággal kapcsolatos álláspontját rögzítette. Első pillantásra is látható, hogy Sztálin a lelkiismereti és vallásszabadság gyakorlására vonatkozó első kérdésre – megengedhető-e szerinte, hogy a Szovjetunió erőszakos és egyházüldöző politikát folytasson a katolikus egyházzal szemben – általános, és nem csupán három országra korlátozott, a korabeli értékelések szerint mégis homályos, horribile dictu cinikus választ adott. Nyolcvanezer ortodox pap gyilkosaként a vallásszabadság képviselője? Sztálin az „interjúban” a vallásszabadság kapcsán az 1936-os szovjet alkotmányban szereplő kifejezést használta, ezt azonban az egykorú nyugati megfigyelők nem egy tágteltemű vallásszabadságként, hanem szűkebb értelmű kultusz-szabadságként értelmezték: egymástól teljesen függetlenül ezzel a kifejezéssel fordította az orosz szöveget franciára Leopold Braun,⁵⁹ angolra Maxwell M. Hamilton, az egyesült államok moszkvai ügyvivője,⁶⁰ valamint olaszra Amleto Cicognani washingtoni apostoli delegátus.⁶¹

Ami a pápával és a katolikus egyházzal való együttműködést firtató második kérdést illeti, a végleges verzió az eredeti határozott „igen” helyett az óvatosabb „lehetséges” választ tartalmazza. A lehetőséget sem egy általános együttműködésre, hanem csupán „a katolikus egyház erőszakos üldözésével” szemben deklarálta. Márpedig ezzel a megszálalt lengyel területeken (is) zajló német egyházüldözésre történt egyértelmű utalás, így Sztálinnak az együttműködés lehetőségét megerősítő válasza lényegében a Németország elleni kollaborációra korlátozódott. Azaz Sztálin tulajdonképpen a három évvel korábban a németek által szorgalmazott „keresztes hadjárattal” ellentétes irányú antifasiszta

58 AVP RF fond 6., op. 6., papka 42., gyelo 548., l. 36. Megjelent: *Власть и церковь в Восточной Европе, Том I.* (Vlaszty i cerkov v Vosztocsnoj Jevrope, T. 1.) 35.

59 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 719., f. 660.

60 FRUS: *Diplomatic Papers, 1944, Europe, IV.* doc. 794.

61 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., f. 763. Cicognani 1989. sz. rejtjeltávirata. Washington, 1944. május 18.

háború megáldását kívánta volna a pápától.⁶² Legalábbis ezt a következtetést vonták le Rómában a történelmi tapasztalatok alapján. Nem hitték, hogy Sztálin gyökeresen megváltozott és hogy jelentős egyházpolitikai fordulatot hajtana végre.

A diplomata végül a sajtónyilatkozat szövegét egyeztettek vendégükkel. Sajtón nem csupán a nyomtatott, hanem az elektronikus hírközlést is értették, mert a nyilatkozat szövege azonosnak tűnik azzal a beszéddel, amelyet május 5-én – feltehetően e találkozót követően, a késő estébe hajló órákban – Orlemanski lengyelül mondott a moszkvai rádióban.⁶³ És a nap még mindig nem ért véget.

Éjfél előtt egy órával Orlemanski még néhány amerikai újságíróval is találkozott. Henry C. Cassidy ismét a külügy előzékenységének köszönhetően jólétesült volt: este fél tízkor telefonon hívták, hogy 11 órára menjen a szállodába, ahol Orlemanski ezúttal az előre elkészített és egyeztetett nyilatkozattal várta, amelynek legfontosabb része kétségtelenül a vallás- és lelkiismereti szabadságpárti Sztálin-kép volt.⁶⁴ Cassidynek nem, viszont két jóakarójának, Harriman Salisburynak és Jim Flemingnek a Sztálintól kapott „titkos levelet” is megmutatta. Ők olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak a dokumentumnak, hogy a késői órák ellenére Orlemanskival együtt még aznap felkeresték az 1936 óta egyetlen Moszkvában élő katolikus papot, a Szent Lajos templomban működő amerikai származású asszumpcionista szerzetes Leopold Braunt, és ismertették vele Sztálin levelét,⁶⁵ majd négy nappal később Hamilton ügyvivőnek szintén rendelkezésére bocsátották az arról készített másolatot azzal, hogy kezelje azt bizalmasan.⁶⁶

A HAZAÚT

A fásasztó nap után Orlemanski csomagolt: utazása május 6-án véget ért, miután tizenkét hihetetlen napot töltött a Szovjetunióban, amely alatt úgy kezelték, mint egy vendég államfőt. Reggel 8-kor kivitték a repülőtérré, ahová kikísérték a Lengyel Hazafiak Szövetségének képviselői és Oscar Lange professzor.⁶⁷ Visszatérve az USA-ba, 1944. május 12-én Chicagóban sajtókonferenciát tartott. „Sztálin valódi demokrata és nyitott – jelentette ki. Úgy beszéltem vele, mint ember az emberrel, mint amerikai állampolgár.” Ismertette az „interjú” tartalmát: „Ami Lengyelországot illeti, Sztálin megígérte, minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy ebben az országban ne legyen vallásüldözés.”⁶⁸

62 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos 718., f. 780. Russia – Caso Orlemanski. Hivatali feljegyzés a vatikáni államtitkárságon. 1944. május 26.

63 A rádióbeszéd szövegét lásd: *Известия* (fonetikusan: Izvesztyija), 1944. V. 6. No. 107. és *Правда* (Pravda), 1944. V. 6. No. 109. Közli: *Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VIII. Январь 1944 г.-декабрь 1945 г.* Отв. ред. И. А. Хренов, В.Т. Ковальский. [Fonetikusan: Dokumenti i matyeriali po isztorii szovetszko-polszkih otnosenij. T. VIII. Janvarj 1944 goda-gyekabrj 1945 goda. Отв. ред. I. A. Hrenov, V. T. Kovalszkij.] Москва, 1974. 103–104. (historyrussia.org) (letöltés: 2022. július 5.)

64 Henry C. CASSIDY: *The Clock Runs Out on Stalin*. The Saturday Evening Post, November 18, 1944. 72.

65 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 719., ff. 653–658. Leopold Braun AA Domenico Tardininek. 1944. május 12.

66 FRUS: *Diplomatic Papers, 1944, Europe, IV*. doc. 794.

67 AVP RF 077., opisz 30., papka 141., gyelo 15. l. 48. Podcerov naplójából, 1944. május 6. Eredeti, aláírt.

68 WENGER: *Rome et Moscou*, 587., 52. jegyzet.

Ezek a kijelentések valóságos botrányt keltettek, és a springfieldi püspök, Thomas O’Leary, akinek a joghatósága alatt állt Orlemanski, egy időre megtiltotta neki a papi szolgálatot. A *Pravda* ennek kapcsán közölt egy cikket, mely tele volt nehezteléssel. Felvetették a kérdést, miért nem foganatosított a katolikus főpapság szankciókat Coughlin fasiszta pappal szemben, aki nem hagyott fel az amerikai rádióban a Szovjetunióval szembeni durva támadásokkal.⁶⁹ Az amerikai kongresszus lengyelbarát tagjai indulatos kirohanásokkal értékelték az utazást. D. Dingell képviselő (demokrata, Michigan) azt állította, hogy Orlemanski „szolgalelkűséggel bemocskolta egyházi ruháját”.⁷⁰ Az amerikai sajtó viszont jóindulatot tanúsított Orlemanski iránt, Rooseveltnél még fogadni is akarta a Fehér Házban ezt a lengyel papot, aki négy órán keresztül beszélgetett Sztálinnal. Cordell Hull nagy nehézségek árán tudta csak erről lebeszélni az elnököt. A szenzációs utazás tiszavirág életű hírré apadt: Orlemanski gyorsan eltűnt a hírekből, és visszatért Springfield templomába.

AZ UTAZÁS VATIKÁNI ÉRTÉKELÉSE

A Sztálinnal készített „interjú” avagy a „titkos levél” tartalma utóbb Orlemanski május 12-én tartott chicagói sajtótájékoztatója nyomán széles körben ismertté vált, és az eredetileg a lengyel-kérdés megtárgyalását célzó moszkvai útját olyan színben tüntette fel, mintha az egészen a háttérben és középpontjában egy szentszéki–szovjet közlekedési kísérlet állt volna. Bár Sztálin ígérvényéről a korabeli sajtó hírt adott, a szakirodalom fenntartással kezelte létezését. A moszkvai és szentszéki levéltárakban folytatott kutatásaink alapján azonban igazolhatjuk a levél valódiságát, a Sztálin aláírásával hitelesített eredeti dokumentum két fotokópiája a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának iratai között található.⁷¹ Orlemanski ugyanis nem sokkal hazatérése után, május 14-én elküldte a Sztálintól kapott dokumentum eredetijét az amerikai apostoli delegátusnak,⁷² még másolatot sem őrzött meg róla.⁷³ Cicognani pedig előbb, május 18-én rejtjel-

69 *Pravda* (Pravda) 1944. V. 18. – Charles Edward Coughlin (1891–1979) kanadai–amerikai katolikus pap, az elsők között használta a rádiót a tömegek eléréséhez. Kezdetben támogatta, majd élesen kritizálta Franklin D. Rooseveltnél és politikáját. Az 1930-s évek végén antiszemita, a náci Németország és a fasiszta Olaszország politikáját pártoló kommentárokat tett közzé, ezért a világháború kitörése után törölték a rádióműsorát és megtiltották újságjának, a *Social Justice* postai terjesztését.

70 Дмитрий Владимирович Ильин: *Советский Союз и проблема послевоенной безопасности: взгляд с Капитолийского холма (1943–1945 гг.)*. Ярославский педагогический вестник, 2011/2. Том I. 87. Interneten: Восприятие советского союза американскими парламентариями и пролонгация акта о ленд-лизе (1943–1945 гг.) – тема научной статьи по истории и археологии читайте бесплатно текст научно-исследовательской работы в электронной библиотеке КиберЛенинка (cyberleninka.ru) (letöltés: 2022. június 22.)

71 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos 718., f. 768., 771.) Az eredeti példányt, amelyet Orlemanski 1944. május 14-én küldött el Amleto Cicognani washingtoni apostoli delegátushoz, feltehetően a Vatikáni Apostoli Levéltárban, az AAV, Arch. Deleg. Stati Uniti fondban őrzik.

72 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718, f. 770. Orlemanski Cicognaninak. Springfield, Mass. 1944. május 14.

73 DeWitt C. Poole memorandumuma Stanislaus Orlemanskival 1944. május 15-én folytatott beszélgetésről. 1944. május 17. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/209830>

táviratban küldte meg a dokumentum olasz fordítását az államtitkárságra,⁷⁴ majd június 9-én a diplomáciai postával az irat két fotokópiáját is továbbította Rómába.⁷⁵

Sztálin írásos nyilatkozatának jelentőségét és hatását jelzi, hogy azt nemcsak az amerikai diplomácia értékelte olyan jelentős gesztusnak, amellyel Sztálin végérvényesen jelét adta annak, hogy javítani kívánja a szovjet kormány és a katolikus egyház kapcsolatait, hanem az elnyomó szovjet valláspolitikát belülről ismerő P. Leopold Braun asszumpcionista szerzetes, is.⁷⁶ „Minden jel szerint, nagy események küszöbén állunk” – kezdte Braun Orlemanski moszkvai látogatásáról szóló beszámolóját, majd hangsúlyozva, hogy Sztálin megnyilatkozásaiból nem zárható ki bizonyos őszinteség, úgy vélte: az általa írott levéllel az együttműködésre adott ajánlatot el kell fogadni.⁷⁷

A Szentszékhez 1943 végén–1944 elején, már Orlemanski moszkvai útját megelőzően eljutottak híresztelések a Szovjetunió közeledési készségéről.⁷⁸ Ezzel párhuzamosan azt is világosan látták a Vatikánban, hogy az Amerikai Egyesült Államok számára az európai béke megteremtése és fenntartása számít prioritásnak, így különösen érdekelt abban, hogy háborús szövetségese és a katolikus egyház közeledjen egymáshoz.⁷⁹ A szovjet befolyás érvényesülése a közép- és kelet-európai térségben Rooseveltt és környezete számára azért sem tűnt veszélyesnek, mert úgy vélték, hogy a háború alatt a Szovjetunió megváltozott. Az orosz ortodox egyházzal szembeni szovjet egyházpolitika 1943. évi, tanulmányunkban körvonalazott megváltozása⁸⁰ különösen is azt látszott alátámasztani, hogy Sztálin politikáját már nem elsősorban az ateista kommunizmus ideológiája irányítja, hanem a hagyományos és ezért pragmatikus nagyhatalmi törekvések vezérlik.

Közép- és Kelet-Európa háború utáni helyzetének kérdése – természetesen – a Szent-széket is foglalkoztatta, különös tekintettel a várhatóan szovjet érdekszférába kerülő katolikus nemzetek sorsára. Maglione bíboros államtitkár 1944. január 17-én az apostoli delegátusnak küldött távirata igen pontosan leírja azokat a szempontokat és alapelveket, amelyek a Szentszék Szovjetunióval szembeni magatartását befolyásolták. A rendkívüli egyházi ügyek kongregációjának titkára a dokumentumban hangsúlyozta, hogy a Szentszéknek az orosz nép iránti jóindulata ellenére, bármiféle békés egymás mellett élés lehetőségét kérdésessé teszi a kommunizmus egyházellenes ideológiája, amelynek tényleges megváltozására semmilyen jel nem utal. A Szentszék részéről ezért bármiféle közeledésre csak akkor lenne lehetőség, ha a tények alapján megállapítható volna a

74 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos 718., f. 788. Cicognani 1989. sz. rejtjeltávirata. Washington 1944. május 18.

75 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos 718., f. 769. Cicognani 789/44. sz. jelentése Maglionenak. 1944. június 9.

76 DAVIS–TRANI: *The Reporter Who Knew Too Much*, 27–28.; FRUS: *Diplomatic Papers, 1944, Europe, IV*. doc. 794.

77 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 719., f. 653–658. Braun levele Tardininek (?) 1944. május 12.

78 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos 718., f. 582. 1944. február 16. Maglione 1394 sz. rejtjeltávirata Cicognaninak.

79 Vö. pl. ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., f. 555–557. Cicognani 1618. sz. rejtjeltávirata. 1944. január 2.

80 Ld. erről Adriano ROCCUCCI: *Stalin e il patriarca. La Chiesa ortodossa e il potere sovietico*. Torino, 2011. 117–295.; Anna DICKINSON: *Domestic and Foreign Policy Considerations and the Origins of Post-war Soviet Church–State Relations, 1941–6*. In Religion and the Cold War. Ed. Dianne KIRBY. Basingstoke, 2003. 23–36.

vallásszabadság tényleges érvényesülése a Szovjetunióban.⁸¹ Az óvatos szentszéki álláspont jogosságát⁸² Cicognani 1944. március 16-i jelentése is megerősítette, amelyben Rooseveltt optimista álláspontja mellett Sztálinnak a vallásszabadságot és a katolicizmust illető, Averell Harriman moszkvai amerikai nagykövet előtt elhangzott kijelentéseiről számolt be. Eszerint Sztálin elismerte, hogy 1. a nép akarja a vallást; 2. nem lenne ellenére a vallás nemzeti formában az állami hatóságok ellenőrzése mellett; 3. ellenzi a katolikus vallást, mert nemzetközi és sem ő sem kormánya nem érezné magát biztonságban ezzel a vallással, ezért nem fogja megengedni; 4. a háború után a népnek nagyobb része lesz a kormányban és jobban hallatja hangját. Ez elkerülhetetlen és ezzel a változással húsz év múlva a katolikus vallás Oroszországban erős vallási csoporttá válhat.⁸³ Mindezek fényében Maglione arra az álláspontra jutott, hogy nem látszik: „miként ismerheti el és garantálhatja a kommunizmus a valódi vallásszabadságot?”⁸⁴

Az adott helyzetben a szovjet közeledési készségről fel-felröppenő hírek ellenére Orlemanski moszkvai útja váratlanul érte a Szentszéket. Jóllehet az NCWC dokumentumai szerint Mons. Michael J. Ready, az amerikai püspöki konferencia általános titkára már 1944. április 10-én tájékoztatta Cicognanit arról, hogy az amerikai külügy tudtával Orlemanski a szovjet fővárosba fog utazni, mert esetleg pozíciót kap az újjáalakuló lengyel kormányban,⁸⁵ a washingtoni apostoli delegátus – mindenkit meglepő sajtóhírekre hivatkozva – csak május 2-án jelentette feletteseinek, hogy Springfield, Massachussets plébánosa a püspöknek tett bejelentés és egyházi engedély nélkül április közepén Moszkvába utazott, és ott az őt meghívó Molotovval és Sztálinnal tárgyalt.⁸⁶ Válaszában Maglione bíboros államtitkár súlyosnak nevezte az esetet, és egyetértett Cicognani azon felvetésével, hogy ne a Szentszék, hanem püspöke lépjen fel a renitens pappal szemben. Hangsúlyozta azonban, hogy jobb, ha a szankciókat csak akkor szabják ki, amikor Orlemanski már visszatért hazájába.⁸⁷

Az Orlemanskira kiszabott – átmenetinek bizonyuló – büntetés azonban végül inkább csak a közvéleménynek szólt. Ez részben annak köszönhető, hogy a korábbi aggo-

81 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., f. 554. Maglione 1339 sz. távirata Cicognaninak. 1944. január 17.

82 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718, f. 579. Maglione 1482 sz. távirata Cicognaninak. 1944. március 23.

83 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., f. 581. Cicognani 1796. sz. rejtjeltávirata. Washington, 1944. március 15. Közli: *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale 11. Le Saint Siège et la Guerre mondiale Janvier 1944 – Mai 1945*. Éds. Pierre BLET – Robert A. GRAHAM – Angelo MARTINI – Burkhard SCHNEIDER, Città del Vaticano, 1981. 212–213. Lásd még erről, valamivel a teheráni konferencia után datálva: Antoine WENGER: *Rome et Moscou 1900–1950*, 591. Cicognani jelentésének forrása minden bizonnyal Mons. Walter S. Carroll 1944. február 29-i memorandumja, aminek másolata csak 1944. júliusában jutott el Rómába. ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., f. 577. Közli: ADSS 11, 213–214.

84 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., f. 579. Maglione 1482 sz. távirata Cicognaninak. 1944. március 23.

85 PIÓRKOWSKA: *Nie tylko wizyta u Stalina*, 63. A szóban forgó levél a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának iratanyagában nem lelhető fel. Valószínűleg az apostoli delegáció AAV-ben őrzött levéltárban található.

86 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., ff. 537–538. Cicognani 1948. sz. rejtjeltávirata. Washington 1944. május. 2.

87 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., f. 543. Maglione 1564. sz. rejtjeltávirata Cicognaninak. 1944. május 6.

dalmakkal ellentétben⁸⁸ a lengyel pap semmi jelét nem adta aposztáziára való készülésnek, sőt inkább egyházhoz való hűségét hangoztatta,⁸⁹ részben pedig azzal, hogy útjára a hivatalos nyilatkozatoktól eltérően korántsem előljárói tudta nélkül került sor.⁹⁰ Így bár püspöke, Thomas Marie O’Leary, május 14-én felfüggesztette és egyúttal kolos-torba való visszavonulásra ítélte, a kényszerű lelkigyakorlat megkezdésére nem került sor. Orlemanski ugyanis május 17-én minden további nélkül aláírta a Mons. Ready, az NCWC általános titkára által megírt bocsánatkérő levelet, amelyet püspöke azonnal elfogadott. Ezzel az ügy – legalábbis az amerikai egyházon belül – rövid úton megoldódott.⁹¹

Orlemanski moszkvai útja, és az annak eredményeképpen megszülető, Sztálin kézjegyével ellátott, „garanciákat” kínáló dokumentum azonban nem változtatta meg alapvetően a Szentszék helyzetértékelését. Az Államtitkárságon Orlemanski egész útját nyilvánvaló politikai manőverként értékelték, amelynek kettős célja volt. Az amerikai politikai vezetés azt kívánta vele elérni, hogy Lengyelország jövőjét illető szovjet garanciákkal a lengyel származású állampolgárokat a közeledő választások alkalmával Roosevelt mellé állítsák, elősegítve ezzel újraválasztását. A szovjetek pedig Lengyelország keleti sávjának Oroszországhoz csatolását készítették vele elő. Jóllehet ez utóbbi az ott élő nagyszámú katolikus miatt különösen kényesen érintette a Szentszékét, az Államtitkárság nem látott lehetőséget arra, hogy ezért a szentszéki állásponton változtassanak. Változatlanul kérdéses volt ugyanis, hogy a kommunizmus miként tudná elismerni és garantálni a valós vallásszabadságot.⁹² Mindezt úgy ítélték meg: „Bár az eddigi tapasztalatok nem adnak bizakodásra okot, mindazonáltal a Szentszék továbbra is távolságtartással és várakozással tekint a kérdésre.”⁹³

A Sztálin által aláírt dokumentumot tudniillik nem tekintették a vallásszabadság garantálása melletti tényleges elköteleződésnek. Mindezek fényében – a „távolságtartó és a várakozó” magatartás stratégiája jegyében – az látszott kívánatosnak, hogy a Szentszék teljesen határolódjon el az Orlemanski-féle közvetítési kísérlettől. Az államtitkárságon már azt is sajnálatosnak tartották, hogy a springfieldi püspöki hivatal az ügy lezárásakor kiadott nyilatkozatában szerepelt, hogy Orlemanskinak Sztálinhoz intézett, a sajtóban is ismertetett két kérdését és az arra kapott válaszokat a washingtoni apostoli delegátus is megkapta, aki „megfontolásra továbbítja azt az egyházi hatóságoknak.”⁹⁴ Ezáltal tudniillik az a látszat keletkezett, hogy az üzenetet hivatalosan is eljuttatták a Szentszékhez.⁹⁵ Ezek után – mivel a látogatásból várhatóan sajtóhír keletkezett volna – Orlemanski június 22-én kelt, találkoztól kérő levelére Cicognani jobbnak látta azt válaszolni, hogy

88 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., ff. 537–538. Cicognani 1948. sz. rejtjeltávirata. Washington 1944. május. 2.

89 Vö. ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., ff. 39–40. Orlemanski Cicognaninak. 1944. július 4.

90 PIÓRKOWSKA: *Nie tylko wizyta u Stalina*, 63., 65–67.

91 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., ff. 763–767. Cicognani 1989, 1990 és 1991. sz. rejtjeltáviratai. Washington 1944. május 18.; Piórkowska: *Nie tylko wizyta u Stalina*, 66–67.

92 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., ff. 780–781. Russia – Caso Orlemanski. Hivatali feljegyzés a vatikáni államtitkárságon. 1944. május 26.

93 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., f. 778. Maglione 1634. sz. rejtjeltávirata Cicognaninak. 1944. június 4.

94 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., ff. 766–767. Cicognani 1991. sz. rejtjeltávirata. Washington 1944. május 18.

95 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., ff. 780–781. Russia – Caso Orlemanski. Hivatali feljegyzés a vatikáni államtitkárságon. 1944. május 26.

inkább írásban számoljon be moszkvai tapasztalatairól.⁹⁶ Ezt a lengyel pap néhány nap múlva meg is tette.⁹⁷

A szentszéki távolságtartás ellenére kitartóan keringett a hír, hogy Orlemanskit a Vatikánba hívták, hogy számoljon be a Szovjetunióban, különösképpen Lengyelország sorsát illetően szerzett tapasztalatairól. A sajtó állítása szerint Sztálin iránti gesztusként maga Roosevelt elnök is szorgalmazta, hogy Orlemanski Rómába utazzon. Cicognani azonban – néhány amerikai püspök véleményére támaszkodva – semmiképpen sem javasolta Orlemanski vatikáni fogadását, mert az csak táptalajt adna a Szentszék és a püspökök elleni propaganda újabb rágalmainak és elbizonytalanítaná az Orlemanskit kivétel nélkül Lengyelország árulójának tekintő amerikai lengyeleket. Arra az esetre, ha a Szentszék ennek ellenére mégis meg kívánná hallgatni Orlemanskit, a washingtoni apostoli delegátus azt tanácsolta, hogy ezt a helyi hierarchián keresztül valósítsák meg.⁹⁸ Míg július 9-én Cicognani még nem tartotta indokoltnak, hogy a Szentszék cáfolja Orlemanski vatikáni fogadásának hírért, másnap már kifejezetten szorgalmazta ezt és azt javasolta, hogy érveljenek azzal: ha Sztálin valóban közeledni akar a Szentszékhez, az amerikai kormányon keresztül tudomására hozhatják, hogy ezt P. Braunon keresztül tegye. Az újsághírek szerint ugyanis nemcsak azt állították, hogy Rómában várják a lengyel papot, hanem azt is megszégyesítették, hogy az ügy felkeltette Roosevelt elnök személyes megbízottjának, Myron Taylornak az érdeklődését is.⁹⁹

Július 12-én XII. Piusz pápa audiencián fogadta Myron Taylort. A pápa, attól tartva, hogy az amerikai elnök különmegbízottja a szovjet–szentszéki közeledés elősegítése érdekében Orlemanski pápai kihallgatását fogja szorgalmazni, egy saját kezűleg készített – és angolra is lefordított – feljegyzésben rögzítette az elhatárolódás indokait: „Excellenciád jól tudja, hogy mennyire szeretnénk eleget tenni az elnök úr kéréseinek. Meggyőződésünk azonban, hogy az elnök úr meg fogja érteni, hogy ha Oroszország – megváltoztatva hozzáállását – valóban kapcsolatot kíván teremteni a Szentszékkel, akkor azt felhatalmazott szerveken keresztül kell megtennie, nem pedig egy már a szolgálatból felfüggesztett, és szinte az egész lengyel nép által rossz szemmel nézett papon keresztül, akit a jelenlegi kényes körülmények között a Szentatya nem fogadhatna.”¹⁰⁰ Miután azonban Myron Taylor a pápai audiencián annak ellenére nem hozta fel Orlemanski látogatásának kérdését, hogy a beszélgetés témája Oroszország volt, Cicognaninak végül egy olyan választávirat készült, amely megerősítette, hogy senki nem tett lépést egy audiencia érdekében Orlemanski számára; szinte szó szerint átvette XII. Piusz Myron Taylor számára készített feljegyzésének szövegét; a sajtóhírek cáfolásának feladatát pedig a washingtoni apostoli delegátusra bízta, amennyiben ennek szükségét látja.¹⁰¹

96 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., f. 4. Cicognani 2170 sz. rejtjeltávirata. Washington, 1944. június 27.

97 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., ff. 39–40. Orlemanski Cicognaninak. 1944. július 4.

98 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., ff. 6–7. Cicognani 2213. sz. rejtjeltávirata. Washington 1944. július 9.

99 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718, f. 8. Cicognani 2229. sz. „sürgős” rejtjeltávirata. Washington, 1944. július 10.

100 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., f. 16. XII. Piusz pápa kézírásos feljegyzése egy boríték hátoldalán. A feljegyzés keletkezési körülményeit leírja: ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., f. 15. Tardini kézírásos feljegyzése. 1944. július 13.

101 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 718., f. 24. Maglione 1730. sz. rejtjeltávirata Cicognaninak. 1944. július 15.

Az Orlemanski-féle közvetítés elutasításával egyidejűleg az Államtitkárságon a tapasztalatok konkrét ügyön túlmutató összegzése, és a Szentszék követendő stratégiájának pontosítása is megkezdődött. A Szovjetunió és a Szentszék közötti kapcsolatok felvételének feltételeit Tardini 1944. július 14-i – a pápa által is jóváhagyott – feljegyzése rögzítette. Mindenekelőtt megállapította, hogy jóllehet „a háború politikai és katonai kényszere miatt Sztálin felfüggesztette az ateista propagandát, és engedélyezte, hogy a templomokat a papság működtesse és a hívek látogassák, a Szovjetunió kommunista programja változatlan maradt”. Ugyancsak politikai érdekből kívánja azt a látszatot keltetni, hogy jó viszonyban áll a Szentszékkel, hogy megnyugtassa a lengyeleket és a szövetségeseket. Politikai céljának elérése érdekében Sztálin tulajdonképpen két különböző dolgot kever össze: „Azaz a) a vallásszabadság elismerését és b) a Szentszékkel való kapcsolatokat. Ezekre [ti. a Szentszékkel való kapcsolatokra] törekszik még azelőtt (és anélkül), hogy a vallásszabadsággal kapcsolatos köteleességét teljesítette volna.” Tardini ezen helyzetértékelés alapján a Szovjetunió és a Szentszék közötti kapcsolatok létrejöttét csak két, egymást követő fázisban látta megvalósíthatónak: „1. Először Sztálin kellőképpen elismeri és kihirdeti a vallásszabadságot. 2. Egy későbbi szakaszban, amikor tudniillik megállapítást nyer, hogy ez a szabadság tényleges és tartós, a Szentszék tanulmányozhatja majd a Sztálinnal való kapcsolatok kialakításának problémáját.” Ezt a stratégiát annak ellenére meg kell próbálnia a Szentszéknek, hogy Sztálin nyilván rágaskodni fog ahhoz és követelni fogja, hogy a két szakasz összekapcsolódjon és összekeveredjen.¹⁰² A Szentszék alapvetően helyesen mérte fel, hogy a szovjet közeledés politikai taktika volt csupán, ennek ellenére nyitva kívánta tartani az ajtót egy esetleges valós közeledés lehetősége előtt.

UTÓÉLET

1944. tavaszi moszkvai útjának tulajdonképpeni kudarca sem csüggesztette el Orlemanskit. A szovjet és lengyel vezetőkkel való találkozások tapasztalata nyomán tovább élt benne a remény, hogy aktívan hozzá tud járulni a második világháború utáni Lengyelország jövőjének alakításához. Újabb lépések megtételére akkor látta elérkezettnek az időt, amikor a londoni emigráns lengyel kormány, és az 1939 előtti lengyel határok visszaállítását támogató Cordell Hull amerikai külügyminiszter 1944. november 30-án lemondott. Ennek apropóján egy terjedelmes feljegyzést küldött Moszkvába, melyben a londoni kormány ellenlábasaként 1944. július 21-én szovjet támogatással megalakított és a német megszállás alól felszabadított lengyel területek feletti joghatóságot elnyerő Lublini Bizottság ideiglenes kormányként történő elismerése, valamint amellet érvelt, hogy a Szovjetunió ne engedjen a nyugati szövetségesek lengyel ügyben tanúsított nyomásgyakorlásának. A feljegyzésben egyúttal az új (lublini) lengyel kormány főbb egyházpolitikai teendőit is vázolta.¹⁰³

A lublini kormány – mint minden lengyel számára egyetlen legitim kormány – elismertetését Orlemanski azért tekintette haladéktalan feladatnak, mert amerikai tapasztalatai alapján a Szovjetunió hiába reméli, hogy idővel – lublini vezetés alatt – egyesül

102 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos 718., f. 18r-v., 20r-v. Russia e Santa Sede. Tardini kézírásos feljegyzése. 1944. július 14. Közli: ADSS 11, 462–463.

103 AVP RF fond 06., opisz 6., papka 42., gyelo 548. Orlemanski 1944. december 1-jei összegzése.

a két lengyel kormány. Az amerikai „lengyel klikk” ugyanis kitartásra buzdítja a londoni emigráns kormányt, hogy ezzel Sztálint engedmények megtételére bírja. Egyúttal az amerikai katolikus klérus – az „írek” – és a Szentszék ugyancsak az 1939-es lengyel határok megőrzése mellett száll síkra: nem a lengyel érdekek védelme, hanem németbarát beállítottsága miatt. Orlemanski legalábbis ekként értékelte azt az álláspontot, amely Németország kommunista veszéllyel szembeni ellenállóképességének megőrzése érdekében nem támogatta, hogy Lengyelországot német területekkel kárpótolják a Szovjetuniónak átengedett keleti területekért cserébe. Az amerikai lengyel pap ebben a kontextusban Stanislaw Mikolajczyk londoni emigráns miniszterelnök 1944. november 24-i lemondását is őszinte, ám a londoni és lublini lengyelek közötti egyesülést késleltető lépésként értelmezte.

Az új lengyel kormány egyházpolitikai feladatainak meghatározásakor Orlemanski a nemzeti érdekek érvényesítését a katolikus érdekek elé helyezte. Részben amerikai tapasztalataiból, részben más országok gyakorlatából merítő javaslatai így az állam és egyház szétválasztását és az állam egyházat ellenőrző szerepét kombináló rendszert alkottak. Hatpontos előterjesztésének első pontjában azt szorgalmazta, hogy a háború alatt a lengyel hadsereg tábori püspökeként a Szovjetuniót többször is megjárta, londoni emigráns kormányhoz közel álló, elkötelezetten antikommunista Józef Felix Gawlinát a lublini kormány nyilvánítsa a lengyel nép ellenségévé, és tiltsa ki Lengyelország területéről. Az indoklás nélküli, egyetlen személyt érintő javaslat látszólag nem illeszkedik az átfogó egyházpolitikai kereteket vázoló pontok sorába, ám tekintettel arra, hogy Gawlina egyházi joghatósággal rendelkezett valamennyi lengyel katona, valamint az emigráns lengyel katolikus civilek felett is, nem meglepő, hogy Orlemanski fontosnak tartotta, hogy a sajátjától eltérő (egyház)politikai elveket követő, befolyásos püspököt mindenképpen kikapcsolja a lengyel egyház jövőjének alakításából.

A második pontban javasolt elemek a lengyel egyház Szentszékkal szembeni önállóságát voltak hivatottak biztosítani. Anglia példájára hivatkozva, ahol a Szentszéket nem olasz származású diplomata, hanem a liverpooli születésű William Godfrey képviselte apostoli delegátusként, azt szorgalmazta, hogy a lengyel kormány ugyancsak törekedjen arra, hogy olasz helyett lengyel származású nunciust kapjon. Orlemanski érvelése mindazonáltal részben téves volt, hiszen Godfrey nem egy korábbi olasz származású nunciust váltott Londonban, hanem eleve ő volt 1938-tól a Szentszék első képviselője a szigetországban. A lengyel katolicizmus nemzeti autonómiájának elérése érdekében Orlemanski az angol mellett a spanyol példát ajánlotta még a szovjet vezetés figyelmébe. Miként Franco el tudta érni a Szentszékkal 1941. június 7-én kötött megállapodásban, hogy – a történelmi spanyol főkegyúri jognál korlátozottabb – beleszólása legyen a püspökök ki nevezésébe, a lengyeleknek is meg kellene szerezniük ezt a privilégiumot. Ugyancsak a külföldi befolyás csökkentését célozta az a – negyedik pontban megfogalmazott – javaslat, miszerint a külföldről kapott anyagi támogatásokról a lengyel klérus legyen köteles jelentést tenni a kormánynak. A lengyel pap összegzése végén még egyszer visszatért a nunciatúra ügyére: a francia tapasztalatok alapján lényegében amellet érvelt, hogy a lublini kormánynak mielőbb fel kellene vennie a kapcsolatot a Szentszékkal. Orlemanski szerint ugyanis azért késlekedett az Egyesült Államok De Gaulle-t elismerni Franciaország vezetőjeként, mert a tábornok ragaszkodott a Vichy Franciaországhoz akkreditált Valerio Valeri nuncius visszarendeléséhez. Szentszéki elismerés hiányában (De Gaulle kormányát a Szentszék csak 1944. december közepén ismerte el) pedig Rooseveltt is ki-

várt. Ellenkező esetben viszont XII. Piusz hatékonyan lépett volna fel azért, hogy az Egyesült Államok is mielőbb ismerje el De Gaulle kormányát.

Orlemanski előterjesztésének harmadik és ötödik pontja az egyház és állam szétválasztásának az egyesült államok mintájára történő megvalósítását szorgalmazta. Míg a harmadik pontban a szétválasztás általános elvének megfogalmazása mellett – amerikai mintára – az elemi iskolai hálózat állami ellenőrzés alá helyezését nevezte kívánatosnak, az ötödik pontban – az egyház anyagi javainak kezelése ügyében – éppen az Egyesült Államok gyakorlatától való eltérés mellett tört lándzsát. Az Egyesült Államokban tudniillik az alkotmányban is rögzített tiszta szeparáció értelmében az állam nem tekintette jogi személynek a katolikus egyházat, ami komoly jogbizonytalanságot eredményezett az egyházi vagyon átörökítése terén. A 19. század folyamán különböző megoldási modellekkel való kísérletezés után 1863-tól végül egy olyan gyakorlat vált általánossá, amelyben az egyházi vagyon tulajdonosa az egyházközségi testület (Congregational Corporation) lett. Ennek irányító testületét hivataluk egész idejére a püspök, az általános helynök, az adott templom igazgatója, valamint évenkénti váltásban két-két világi hívő alkotta, biztosítva így – a katolikus egyház hierarchikus felépítésének megfelelően – a püspök vezető szerepét. Márpedig Orlemanski ezt a rendszert sérelmesnek tartotta a pozíciókkal jellemzően csak az alsó klérusban rendelkező amerikai lengyel katolikusok számára, ezért Lengyelország esetében egy olyan jogszabályi környezet kialakítását javasolta, amelyben – megint csak a nemzeti érdekek érvényesítése érdekében – az egyházi vagyon nem az egyes püspökök, hanem a világi hívek tulajdonában áll.

A Moszkvába küldött javaslat hatodik pontjában Orlemanski ugyanezen elvek kiterjesztését szorgalmazta a világi klérustól független, legtöbbször országhatárokon átívelő rendi struktúrákkal bíró szerzetesekre. Abból kiindulva, hogy a szerzetesrendek a hívek adományaiból jelentős vagyonra tesznek szert, és az ebből következő olykor komoly politikai befolyást nem a „nép és az egész ország érdekei”, hanem Róma elvárása szerint használják, azt javasolta, hogy a rendek összes tulajdonát vonják állami ellenőrzés alá.

Orlemanski Moszkvába küldött feljegyzését azzal a kéréssel zárta, hogy vegyék be őt is az 1943. november 9-én a háború által sújtott országok segélyezése és gazdasági talpra állítása céljából felállított nemzetközi segélyszervezet tagja közé. Már moszkvai útja alkalmával felvetette Sztálinnak, hogy engedjen be amerikai lengyeleket a Szovjetunióba a segélyek koordinálására. Ekkor még az amerikai lengyel közösség vele nem teljesen egy platformon szereplő, a segélyezésben már aktív vezetőinek – mint Francis Xavier Swietlik a Lengyel Háborús Segély Bizottság elnöke, Charles Rozmarek a PAC első elnöke, John L. Olejniczak és Honorata Wolowska¹⁰⁴ – beutazását javasolta,¹⁰⁵ 1944 végén viszont már maga kívánt a szovjet zónában a segélyek elosztásába bekapcsolódni. Azzal érvelt, hogy lengyel származású amerikaiként, jó lengyel nyelvtudással és a lengyel hagyományok és szokások ismerőjeként hasznos munkát tudna végezni. Ebben lelkipásztori feladatai sem akadályoznák, mert két vagy három hónapra távol tud lenni egyházközségétől.

Nincsen nyoma annak, hogy Orlemanski javaslataira bármiféle választ kapott volna Moszkvából. A Lengyelországért és a lengyel egyházért való tenni akarás azonban

104 Bradley E. FELS: „*Whatever Your Heart Dictates and Your Pocket Permits*”: *Polish-American Aid to Polish Refugees during World War II*. *Journal of American Ethnic History* 22 (2003) 2. sz. 3–30. <https://www.jstor.org/stable/27501276?seq=8>

105 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos 718., ff. 39–40.

a háború után is megmaradt benne. Erre utal mindenekelőtt, hogy 1946 június elején írásban kért lehetőséget egy pápai audienciára Domenico Tardinitól, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkárától. Tardini azonban az előzményekre, valamint a változatlanul fennálló kényes helyzetre tekintettel nem helyeselte az audiencia engedélyezését. Arra utasította tehát Amleto Cicognani apostoli delegátust, hogy püspökén keresztül figyelmeztesse Orlemanskit, hogy ne utazzon Rómába.¹⁰⁶ Az apostoli delegátus hamarosan jelentette is, hogy Santa Fe érseke biztosította őt arról, hogy Orlemanski nem fog Rómába utazni.¹⁰⁷

Az újabb kudarc sem szegte azonban a lengyel pap kedvét. Két évvel később – már a kibontakozó hidegháború kontextusában – ismét írt Tardininek. Levelében arra hívta fel a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja titkárának figyelmét, hogy fel kell készülni egy találkozó lehetőségére Truman elnök, Sztálin marsall és Attlee miniszterelnök között. Amennyiben ilyenre kerülne sor, az egyháznak is – itt Orlemanski többes szám első személyt használ – teljes mértékben ki kellene vennie a részét a titkos találkozók-ból, mert a politikusok megegyezése csak a gazdasági és politikai szférát érinteni, vallási téren azonban nem hozna enyhülést. „Mi talán befolyásolni tudjuk Sztálint, hogy tegyen engedményeket az egyháznak.”¹⁰⁸ A vatikáni államtitkárságon 1948. november 20-án a levélhez készült feljegyzés két lehetőséget vetett fel: vagy egyáltalán nem válaszolnak Orlemanskinak, vagy megkérik Cicognani apostoli delegátust, hogy a jónak tartott módon tudassa a pappal, hogy levele megérkezett a címzetthez. Tardini végül ismét a távolságtartóbb megoldást választotta: kézzel rávezette a feljegyzésre, hogy jobb, ha nem válaszolnak.¹⁰⁹ Ellenőrzésre vár az az adat, miszerint 1953 szeptemberében a pápa fogadta Orlemanskit egy kihallgatáson. Említésre méltó eseménynek már nem volt szereplője 1960-ban bekövetkezett haláláig.

*

Hosszasan elemezhetnénk, mi minden mutat túl Orlemanski személyes sorsán. Összegzésként e helyütt csupán annyit, hogy Orlemanski részese lett egy dezinformációs játéknak, amelynek célja az volt, hogy elhitesse a lengyelekkel, még inkább az amerikai lengyelekkel, Rooseveltt elnökkel és általában az amerikaiakkal: Sztálin nem diktátor, hanem progresszív vezető, aki elismeri a vallásszabadság és a demokrácia értékét. Az is nyilvánvaló, hogy Sztálin rövid idő alatt megtanulta a történelmi leckét, és megértette a vallás és az egyházak szerepének fontosságát. Ebből a felismerésből és a Szentszékkel való kapcsolatfelvétel sikertelenségéből együttesen születik majd meg 1945-re az orosz ortodox egyház fel- és kihasználásának gondolata a szovjet biztonság- és külpolitika problémáinak megoldásához, és az a kísérlet, hogy az összes ortodox – és a beolvasztásra ítélt görögkatolikus – egyházat az orosz ortodox egyház alatt egyesítse, és Róma ellenében létrehozzon egy „moszkvai Vatikánt”.

106 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos 718., f. 48. Tardini 2655. sz. rejtjeltávirata Cicognaninak. Washington, 1946. június 10.

107 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos 718., f. 49. Cicognani 3054 sz. rejtjeltávirata. Washington, 1946. június 19.

108 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 730., f. 236. Orlemanski Tardininek. 1948. november 15.

109 ASRS, AA.EE.SS., Pio XII, Russia, Pos. 730., f. 237.

ECCLESIAE ET HISTORIAE SERVUS INFATIGABILIS

Tanulmányok
Somorjai Ádám 70. születésnapjára

Szerkesztette:
ZOMBORI ISTVÁN

Budapest, 2022

Kiadja:
MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA
MUNKAKÖZÖSSÉG (METEM) Budapest
HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY
www.heh.hu

Felelős kiadó:
Várszegi Asztrik

A címlapon
Szent Anzelm Kolostor Róma
Pannonhalma – Főapátság

ISBN 978-615-5826-30-6

Nyomdai előkészítés:
Sigillum 2000 Bt., Szeged
Nyomdai munkák:
EFO nyomda

TARTALOM

<i>Hortobágyi T. Cirill OSB</i>	
Előszó	9
<i>Dudás Róbert Gyula</i>	
Ahogy lehet – Somorjai Ádám életéről.	11
<i>Eördögh István</i>	
Avignonból Rómába az egyházszakadásig..	16

EGYHÁZTÖRTÉNET – MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

<i>Dénesi Tamás</i>	
Imaszövegség Pannonhalma és St. Lambrecht monostora között	27
<i>Dudás Róbert Gyula</i>	
Az Észak-amerikai magyar római és görög katolikus papok összetétele a 19. és 20. században	36
<i>Horváth István</i>	
Klímaválság és megoldási javaslatok borsod vármegyében 1816-ban, „a nyár nélküli évben”	48
<i>Bárány Zsófia</i>	
„A szeretetnek mértéke az önszeretet”. Vallásügyi viták és nunciusi jelentések az 1839–40. évi országgyűlés utolsó hónapjairól	56
<i>Klestenitz Tibor</i>	
Schioppa nuncius búcsúja Budapesttől a sajtó tükrében.	65
<i>Boros Zoltán</i>	
A Komáromi Hengermalom Rt. és a bencés rend	75
<i>Beke Margit</i>	
Csernoch János, a nagy esztergomi érsek halálának körülményei és temetési szertartása 1927-ben	83
<i>Barna Gábor</i>	
Ünnep és ünneplés a későmodernitásban	101
<i>Korzenszky Richárd OSB</i>	
Otthon, haza, anyanyelv	109

Tengely Adrienn

„A mit az ember nem ért, arra nem szokott figyelmeztetni, s ha látja is, nem tudja önhasznára fordítani.” Magyar nyelvű liturgiama­gyar­á­zó könyvek a reformkorban 113

Lakatos Adél

Egy eltűnt főpapi gyűjtemény nyomában. Császka György „szepesi képtára” . . . 126

Szilágyi Csaba

Erdélyi László levele az Országos Tankönyvbíráló Bizottság részére 142

EGYHÁZ – HATALOM – ÜLDÖZÉS

Zombori István

Püspöki székhelyváltás – pápai utasításra: Glattfelder Gyula Temesvár–Szeged . 157

Balogh Margit – Fejérdy András

Az Orlemanski-akció, avagy egy amerikai pap különös útja a Szovjetunióba 165

Marton József

Márton Áron püspök és az erdélyi ferencesek 196

Molnár Imre

Isten szolgálja Esterházy János vértanúsága és mai értelmezése 217

Rosdy Pál

A feledhetetlen Schwarz-Eggenhofer Artúr 236

Illés Pál Attila

Stefan Wyszyński – felkészülés a lengyel egyház vezetésére 240

Várszegi Asztrik OSB

Pannonhalmi húsvétok (1950–1991). 249

Vörös Géza

A Regnumtól a KISZ-ig. Az ifjúsági szervezetek a diktatúrában 267

Bandi István

Részletek az állambiztonsági szervek 1967. júliusi titkos találkozásáról 275

Koltai András

Lénárd Ödön utolsó szabadulása és a piaristák 283

MINDSZENTY JÓZSEF

Zinner Tibor

- „Egy majom” tanúvallomása. Adalékok dr. Schiberna Ferenc népbírósi
bűnperéből. 314

Deák András Miklós

- Mindszenty-kutatás. A családi albumok távoli üzenetei 321

Gianone András

- Mindszenty József a magyar filmhíradókban 338

Szabó Csaba

- Magyar Sion – Esztergom 352

ROMA EST PATRIA OMNIUM

Tóth Tamás

- Zichy Ferenc püspöki processzusai a Vatikáni Apostoli Levéltárban. 365

Hamerli Petra

- Epizódok az olasz fasizmus és az egyház kapcsolatából 379

Tóth Krisztina

- Buttykay Antal O.F.M. Rómában (1921–1927) 386

Molnár Antal

- Kísérlet egy magyar menekültzálló alapítására a római Santo Stefano
Rotondo egykori pálos kolostorában (1946). 399

Rétfalvi Balázs

- Pásztor Lajos és felesége levelei Kovács Sándor püspök hagyatékában 412

Németh László Imre

- Szent István milleneuma, Zágon József megvalósult álma. 434

Érszegi Márk Aurél

- „A vatikáni kutatások felújítása nemzeti érdek”. Érszegi Géza és a vatikáni
Hungarica-kutatás 447

Somorjai Ádám OSB

- Publikációs tevékenység 1975–2022 között 465

Névmutató. 495

Helynévmutató 519

A kötet szerzői. 533